

ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ КРИТИЧНИХ ПРАЦЬ
У КУРСІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В СЕРЕДНІЙ
ШКОЛІ

У курсі української літератури середньої школи помітне місце відводиться літературно-художній критиці як важливому чиннику підвищення літературної освіти учнів. Ознайомлення зі зразками критичних праць сприяє формуванню логічного мислення, вихованню творчого підходу до явищ літератури і мистецтва.

Проблема використання критичного твору на уроці як зразка науково-художньої творчості і як джерела вивчення літературного процесу привертає увагу як своєю актуальністю, так і недослідженістю.

Рівень розвитку сучасної літературознавчої і педагогічної науки дозволяє забезпечити добре підготовлений урок вивчення критичних праць з урахуванням органічної єдності завдань освіти, розумового розвитку і комуністичного виховання учнів. Однак, як показує досвід, критична стаття здебільшого стає предметом обговорення на підсумковому уроці, тобто на заключному етапі вивчення монографічної теми. Багато вчителів, розглядаючи зразки критики, ігнорують творчу самостійну роботу учнів, зводячи її лише до конспектування. На уроках літератури в старших класах рідко застосовуються бесіди, семінари, самостійна робота з першоджерелами — найефективніші форми роботи з критичним твором. Унаслідок такого підходу до вивчення критичних праць утрачаються найсуттєвіші їх риси і насамперед та, що літературна критика — це науково-художня творчість. Її можна використовувати на будь-якому етапі вивчення монографічної теми.

Літературно-критичні праці в курсі української літератури в школі доцільно розглядати в методологічному і літературознавчому аспектах. Завдання підвищення літературної освіти учнів засобами критики можуть бути здійснені введенням до програми достатньої кількості зразків критики і вдосконаленням методики їх вивчення. Лише урізноманітнюючи методи та прийоми, добираючи найраціональніші з них, ураховуючи можливості й інтереси учнів, можна навчити їх самостійно орієнтуватися в літературному процесі, в складних питаннях життя й літератури, оцінюючи їх з позицій марксистсько-ленінської методології. Досвід показує, що домогтися цього можна лише шляхом гармонійного об'єднання зусиль учителя і самостійної роботи учнів, яка під час вивчення критичних статей має особливо велике значення. Широке впровадження різних видів самостійної роботи забезпечує можливість творчого підходу до вивчення критичних праць, усвідомленого їх сприймання.

Готуючись до опрацювання критичного твору в класі, вчитель має зважати на те, що воно дає для глибшого засвоєння творчого

шляху письменника, для аналізу конкретного твору, формування навичок літературознавчого аналізу, а також для розуміння самого жанру літературно-художньої критики. Перше ознайомлення з критичними працями відбувається у восьмому класі при вивченні творів М. О. Добролюбова та статті І. Я. Франка «Посвята». Результати педагогічного експерименту показали, що на цьому етапі доцільно відвести кілька уроків, на яких учні ознайомляться з критичною оцінкою художнього твору, з такими теоретико-літературними поняттями, як народність, реалізм, типізація в творі. На цих уроках восьмикласники вчитимуться складати тези, плани за текстом твору, писати анотації, рецензії. Це сприяє виробленню вміння користуватися авторитетними джерелами і навичок самостійного аналізу твору.

На вступному уроці варто з'ясувати характерні риси літературно-художньої критики, а також відмінність між критикою і літературознавством, критикою і літературою. Лише при умові творчого засвоєння учнями спільних і відмінних рис літератури і критики складається основа для ґрунтовного вивчення зразків науково-художньої творчості. Необхідний для цього матеріал учителі знайдуть у численних дослідженнях радянських літературознавців Ю. Суровцева, В. Воробйова, О. Метченка, Л. Новиченка, І. Дзеверіна, Ю. Бурляя та ін.

У вступній лекції вчитель повинен з'ясувати предмет літературної критики, довести, що це не лише жанр літератури в усій її різноманітності, а й відображене в ній життя, і письменник як творча особистість, і читач, який сприймає твір, і сам твір у відповідності з суспільною дійсністю. О. Толстой говорив, що критика — то напружено діючий мозок мистецтва. На думку Л. Якименка, літературознавство говорить про те, що стало історією чи стає нею, критика ж аналізує художні явища сучасності. Б. Белінський, визначаючи критику як «рухому естетику», вкладав у це визначення глибокий смисл: вона теоретично усвідомлює і практично підтверджує на матеріалі поточного літературного процесу закони художнього розвитку. Влучне визначення знаходимо в одній із праць А. Курилова, який вбачає відмінність між критикою і літературознавством у тому, що літературна критика «відкриває прекрасне», а наука про літературу «вивчає відкрите» (Лит. газ., 1973, 19 верес.). Історія радянської теоретично-критичної думки є свідченням того, що критика завжди була важливим знаряддям ідейно-естетичного виховання, засобом партійного впливу на літературу, одним із головних виховних знарядь у руках партії, здатних забезпечити дійсно правильне, корисне і тактовне керівництво нашою літературою.

Розглянувши специфіку, предмет і завдання літературно-художньої критики, важливо розкрити її жанрові різновиди. В дослідженнях про критику можна знайти різні точки зору з приводу жанрів, що групуються за різними вихідними основами: за методом критики, за літературним родом, за мірою охоплення

об'єктів, за структурно-композиційним співвідношенням проблеми і факту тощо [1]. Програма з літератури пропонує зразки кожного з основних критичних жанрів: статті, монографії, рецензії, літературного портрета. Завданням словесника є відбір, систематизація, узагальнення характерних їх ознак, ознайомлення з ними учнів у процесі вивчення конкретних творів. Важливо наголосити при цьому, що, крім основного критерію розмежування — за об'ємом дослідження, — на багатогранність жанрової палітри літературно-художньої критики впливає ряд інших, не менш важливих критеріїв: конкретне призначення, творче завдання, яке слід розв'язати в даному виступі, масштаб охоплення явищ літератури, висновків і узагальнень, характер літературно-стильових засобів.

Один з головних жанрів, якому в програмі середньої школи відводиться чільне місце, — стаття — невеликий за розміром твір наукового чи публіцистичного характеру, розвідка, дослідження якогось питання на суспільно-політичну, літературну чи іншу тему. Жанрові ознаки критичної статті такі: осмислення й аналіз значного явища, аргументовані узагальнення й наукові висновки, залучення до аналізу значної групи літературних творів, утвердження певної ідеї, концепції, широке використання публіцистичних елементів. Існує кілька різновидів статей: передова, вступна, полемічна, проблемна, оглядова, ювілейна тощо. Опрацьовуючи кращі їх зразки, прищеплюємо навички марксистського наукового підходу до аналізу літературних явищ. Найвищим прикладом такого аналізу є статті В. І. Леніна про Льва Толстого.

Важливе місце серед видів критики відводиться рецензії, оскільки твори художньої літератури, як правило, вперше здобувають оцінку в процесі поточного рецензування. Наголошуємо на тому, що без уміння проаналізувати і оцінити окремих твір не можна розібратися в літературному процесі. Рецензія — один з найпопулярніших критичних жанрів, доступних не тільки професійним критикам, але й читачам.

Рецензія у восьмому класі вивчається як нова форма творчої письмової роботи, що вчить критично мислити. Це відгук про художній, науковий чи інший твір з метою дати його загальну оцінку, висловити зауваження, поради, пропозиції. На конкретних прикладах доводимо, що від статті рецензія відрізняється меншим розміром, усталеною структурою (повна назва твору, виклад його змісту, оцінка з врахуванням позитивних рис і недоліків), стислістю у висловленні думок, невеликою хронологічною віддаленістю від рецензованого твору. Навчальна програма пропонує ознайомити школярів з цим жанром на прикладі рецензії М. О. Добролюбова «Кобзар» Тараса Шевченка». Доцільно залучити й рецензії І. Франка, М. Чернишевського, О. Білецького, Л. Новиченка.

Перед старшокласниками доцільно розкрити межі можливостей того чи іншого жанру. Рецензія може бути мініатюрною і може займати два-три друкованих аркуші, творчий портрет — це й газетна зарисовка і журнальна публікація на кілька сторінок, бро-

шура, критико-біографічний нарис в півтора десятка друкованих аркушів, фундаментальна книга — дослідження. Зрозуміло, що це питання стане предметом обговорення не на уроці, а на читацькій конференції, занятті гуртка критиків, де вчитель спрямовуватиме учнів на дослідницьку, пошукову діяльність, пропонуватиме самостійно дібрати чи опрацювати зразки критичних творів, зіставити їх.

На жаль, розгляд жанрів літературної критики в школі часто обмежується цими двома — статтею та рецензією, і учням залишаються невідомими такі зразки, як літературний фейлетон, критична монографія, літературний портрет, передмова та післямова тощо. Безумовно, на уроках немає можливості детально спинитися на кожному з них, для цього варто використати факультативні заняття чи заняття гуртка. Добре, якщо в процесі підготовки до них учні самотужки доберуть ілюстративний матеріал, звернуться до невичерпної жанрової скарбниці літературної критики. У подальшому самостійному житті набуті знання не будуть зайвими.

Молодь, озброєна методологічним та критичним критерієм у підході до явищ суспільного життя, виразніше усвідомлюватиме свою життєву позицію, керуватиметься ними в оцінці явищ літератури та мистецтва. На нашу думку, основні положення про специфіку і жанрові різновиди літературно-художньої критики перед старшокласниками розкрити необхідно. Проблему, як це зробити, вирішить сам учитель, виходячи зі свого досвіду та конкретних умов роботи школи. Це можна здійснювати як у процесі вивчення окремих візріців критики, так і в позакласній роботі.

Обізнаність молоді з жанрами критики має важливе значення. Усвідомивши ідейні настанови та жанрові ознаки радянської критики, учні переконуються, що наша партія спрямовує митців на уважне ставлення до таланту, що, однак, не виключає принциповості й вимогливості в оцінці літературних явищ. На червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС підкреслювалося, що партія підтримує все, що збагачує науку, культуру, допомагає вихованню трудящих у дусі норм і принципів розвинутого соціалізму. Вона бережно, з повагою ставиться до талантів, до творчих пошуків митців, не втручаючись у форми і стиль їх роботи. Але партія не може бути байдужою до ідейного змісту мистецтва. Вона завжди спрямовуватиме розвиток мистецтва так, щоб воно служило інтересам народу.

Прийоми вивчення критичного твору можуть бути різноманітні. Повною мірою виправдовують себе, як показує досвід, метод бесіди, шкільної лекції, самостійної роботи з першоджерелами, хоча успіх, безумовно, залежить від того, як ними користуватись. На початковому етапі знайомства зі зразками критики основні їх положення викладаються лекційно за запропонованим учителем планом. Це сприяє осмисленому розумінню і запам'ятовуванню матеріалу, розвиває увагу учнів.

У процесі вивчення критичних праць М. О. Добролюбова, коли вони вже ознайомилися з характерними рисами літературної кри-

тики, доцільно запропонувати з'ясувати особливості критичного аналізу відомого російського критика-публіциста, що завжди намагався вийти за межі розгляду літературного твору, звертався до відображеної в ньому дійсності, давав власну оцінку змальованим у творі суспільним подіям.

Як показали дослідження, ефективною є робота над першою статтею критика, проведена за таким планом:

1. Ознаки народності творчості Т. Шевченка в оцінці М. Добролюбова.
2. М. Добролюбов про ідейну спрямованість та проблематику творів Кобзаря.
3. Обґрунтування російським критиком виховної сили і популярності творів поета.
4. Особливості критичного стилю М. О. Добролюбова (на прикладі даної статті).

Проблемним запитанням: Яку літературу вважає Добролюбов народною і яким є в його сприйманні ідеал народного поета? — спрямовуємо учнів на вдумливе і творче прочитання критичного твору. У процесі бесіди слід довести, що увага російського критика до творчості українського поета не була випадковою, а випливала з його суспільної позиції як ідеолога селянської революції і борця за передове революційне мистецтво. Звернення до творчості Т. Шевченка було викликане й потребою розкрити справжню велич його поезії, обґрунтувати вимоги до народної літератури. Бесіду варто завершити запитаннями: Якими суспільними і літературними чинниками зумовлена стаття Добролюбова «Кобзар» Тараса Шевченка? Як розуміє автор статті народність поета? З якою метою використана у статті автобіографія Т. Шевченка? Чим зумовлена добролюбовська характеристика поеми «Гайдамаки» та інших творів? У чому вбачає критик виховну силу і популярність творів Кобзаря? Які думки висловлює з приводу їх ідейної спрямованості та проблематики? Яке місце посідає рецензія Добролюбова у шевченкознавстві? В чому особливість критичного почерку її автора?

Наслідки бесіди визначають наступні види робіт над рецензією — написання рефератів, критичних творів, складання тез, конспекту.

Вивчаючи статтю І. Франка «Посвята», ми пропонували учням письмову роботу, в якій розкривався зміст кожної з думок критика у зв'язку з його біографією. З огляду на характер статті, її краще вивчати на підсумковому уроці в процесі бесіди про роль Т. Шевченка як основоположника нової української літератури і світове значення його творчості. Учні можуть підготувати невеликі реферати на тему «Творчість Т. Шевченка в оцінці М. Добролюбова та І. Франка».

У дев'ятому класі далі ускладнюється робота над критичним твором. Своєрідність змісту та жанру зумовлює відповідні методи і форми опрацювання, місце в системі роботи над вивченням життєпису письменника. Статтю М. Горького «М. М. Коцюбинський» розглядають (на наш погляд, цілком обґрунтовано) при висвітленні

в біографії М. Кошобинського творчої співдружності російського і українського демократичних письменників, посилаючись на цікаві факти зі спогадів та листування. Учитель будує розповідь так, щоб підвести учнів до глибокого розуміння змісту статті, в якій створено натхненний образ великого гуманіста і пристрасного патріота. Учні зроблять відповідні висновки, узагальнення про роль російської критики в розвитку української літератури, єдність двох братніх народів і літератур. Цікаві доповіді та реферати про творчу дружбу двох митців заслухаються на конференції чи тематичному вечорі «Велика дружба».

Класичний взірець літературної критики становить стаття І. Франка «Леся Українка» як джерело теоретичного обґрунтування критерію оцінки творчості класиків у радянській критиці. Автор намагається оцінити зроблене в літературі юною поетесою і розвінчати тлумачення її творчості в реакційній пресі. Блискуче впоравшись із цим завданням, критик переконливо довів: сила та цінність талановитого критичного розгляду в тому, що він базується на високому естетичному чутті і художньому смаку, умінні орієнтуватися в літературному процесі й передовому для свого часу світогляді.

Цю статтю, як і статтю М. Рильського «Слово про Лесю Українку», можна вивчати водночас із біографією поетеси, при вивченні окремих творів її, значення творчості. Враховуючи вимоги до уміння та навичок учнів згідно удосконалених програм з української літератури, слід рекомендувати дев'ятикласникам законспектувати статті, скласти тези, підготувати реферати. Ці види робіт можна провести одночасно, визначивши три варіанти і відповідно розподіливши клас для їх виконання. Для підсумкової бесіди необхідно продумати систему запитань, у процесі відповідей на них учні з'ясують провідні ознаки індивідуального стилю Лесі Українки, її значення в літературному процесі, а також особливості критичного почерку І. Франка та М. Рильського.

Стиль Рильського-критика докладніше розглядається в десятому класі при вивченні статей про Остапа Вишню, Олександра Довженка та Михайла Стельмаха. Характерною ознакою його критичних праць є образність, яка сприяє розкриттю індивідуального стилю митця, улюбленим прийомом — розкриття внутрішнього світу майстра слова. Статті М. Рильського відзначаються міцною опорою на літературні тексти.

Вдалою ілюстрацією до цих тверджень є стаття «Остап Вишня». Опрацьовуючи її, вчитель може застосувати метод лекції, впроваджуючи елементи вузівської, використавши багату критичну літературу, численні наукові розвідки про критичну спадщину М. Рильського. Насамперед продумується план лекції, добираються фрагменти з творів. Під час педагогічної практики в школі ми пропонували здійснювати вивчення твору за таким планом:

1. М. Рильський про ознаки стилю Остапа Вишні, його зв'язок з російською літературою.

2. «Сердечна любов до людини» — органічна риса письменника.
3. Глибока народність творчості Остапа Вишні, за Рильським, — запорука його популярності й безсмертя.
4. М. Рильський про своєрідність діапазону творчості митця.
5. Особливості стилю М. Рильського — критика.

Безумовно, від учителя, його вміння вплести в хід уроку нитку спогадів, роздумів, вагомих думок критика значною мірою залежить ефективність уроку. В процесі вивчення творів Остапа Вишні посилюємо увагу школярів до найголовніших думок, художніх деталей, які відзначає автор статті. Таким чином, домагаємось того, що критичний твір стає одним з дійових засобів у цілісному аналізі твору, озброюємо учнів раціональними прийомами роботи зі статтею і водночас з текстом художнього твору. Слід пам'ятати, що лише при осмисленому читанні складається основа для будь-якої роботи критичного характеру. Добре засвоївши зміст, учні не боятимуться висловити власні думки, навіть посперечатися з критиком. Учитель повинен заохочувати такі спроби, оскільки це перші кроки до формування навичок критичного мислення, самостійності суджень.

Варто при цьому домагатися аргументованості думок, висновків, образного мислення. Розвиток образного мислення — одна з найважливіших умов формування гармонійно розвиненої людини. Робота над розвитком мислення в процесі вивчення зразків критики в старших класах проводиться на значно вищому науково-теоретичному рівні. Передбачені навчальною програмою статті М. Рильського дають необмежені можливості для втілення в життя цих настанов.

Заохочуючи десятикласників до самостійної аргументованої оцінки, ми пропонували написати відгук-рецензію на одну з них. Учні, як правило, ставляться з великою відповідальністю до тих видів робіт, які вимагають обґрунтованих висновків, власних міркувань та критичних зауважень.

Особливої підготовки вчителя та учнів вимагає вивчення критичних творів О. Білецького, відомого дослідника української літератури, автора ґрунтовних праць про визначні літературні явища. Опрацювання його статті «Творчість Максима Рильського» можна побудувати в кілька етапів: скласти звичайний та цитатний плани, дібрати уривки для ілюстрації її положень, написати реферати. Ознайомити учнів з особливостями літературознавчого дослідження, його композиційною будовою та мовою на прикладі даного твору можна на занятті літературного гуртка чи гуртка молодих критиків. Під керівництвом учителя учні доводять неповторність творчої манери О. Білецького: наявність струменя художності, довільність композиції, шлях розгляду від загального, властивого іншим митцям, до характерного лише для Рильського — вияву своєрідності його поетичного стилю, і, крім того, особливості мови, аргументованість і невимуваний виклад думок критика, різноманітне цитування, заохочування читача до самостійних міркувань.

У бесіді про книжку Л. Новиченка «Поезія і революція» важливо з'ясувати метод дослідження, застосовуваний критиком: поезія П. Тичини розглядається передусім як явище естетичне, як освоєння світу з позицій прекрасного, як відтворення реальної дійсності, а сам поет — як видатна і оригінальна творча індивідуальність. Учитель наголосить на актуальності дослідження, визначить характерні жанрово-тематичні його ознаки: велике за розміром ґрунтовне дослідження одного питання, широке використання естетичних категорій, теоретико-літературної термінології, охоплення великої кількості літературних явищ з метою їх оцінки. Так учні знайомляться ще з одним жанром літературної критики — критичною монографією.

Отже, в умовах творчого підходу до проблеми вивчення критичних праць можна домогтися того, що літературно-критична стаття на уроці органічно вплітатиметься в його структуру як необхідний компонент. Думки критиків допоможуть створити ситуацію пошуку, поглиблять сприймання художнього твору і водночас сприятимуть формуванню критичного мислення і творчих здібностей учнів.

Лише при умові глибокого засвоєння учнями критичної статті, як і змісту творів, що в ній розглядаються, успіх забезпечено. І хоча доводиться долати багато труднощів, зумовлених відсутністю необхідних матеріалів у підручнику, перевантаженістю учнів, складністю контролю за їх самостійною роботою, словесник повинен вести наполегливу і цілеспрямовану творчу роботу з розвитку літературно-критичного мислення, дбати про поліпшення її ефективності, пам'ятаючи, що «критика в ідеалі — це повноцінна частина літератури, великої літератури, а в літературі, як відомо, немає легких обов'язків» [7].

Список літератури: 1. Баранов В. И., Бочаров А. Г., Суворов Ю. И. Литературно-художественная критика. — М., 1982. — 206 с. 2. Бурлай Ю. Життя і слово. Літ.-критичні статті. — К., 1982. — 308 с. 3. Войтушенко В. Л., Король Н. Н. Изучение литературно-критических материалов в школе. — К., 1982. — 175 с. 4. Зайцев Н. И. В. И. Ленин и проблемы публицистики и литературной критики. — К., 1978. — 153 с. 5. Зольникова В. И. Самостоятельная работа учащихся над литературным произведением. — М., 1978. — 73 с. 6. Мазуркевич О. Р. Метод і творчість. — К., 1973. — 254 с. 7. Новиченко Л. М. Проблеми і турботи критики. — Літ. Україна, 1981, 14 квіт. 8. Пасічник Є. А. Українська література в школі. — К., 1982. — 318 с. 9. Щербина В. Д. Проблемы литературного образования в средней школе. — М., 1982. — 319 с.

Надійшла до редколегії 15.12.83.

МОВОЗНАВСТВО

Е. М. ТКАЧЕНКО

КОМПОЗИЦИОННАЯ ФУНКЦИЯ СОЮЗА И ПОВТОРА В СТИХОТВОРНОМ ТЕКСТЕ

Проблема композиции художественного произведения, если говорить о композиции «как системе сочетаний, взаимодействия, движения и объединения речевого, функционально-стилистического и идейно-тематического планов словесно-художественного произведения» [2, с. 160], является одной из важных проблем структуры текста — проблемы не только литературоведческой, но и лингвистической, так как композиция — это организация языкового материала, «распределение словесных масс» (Жирмунский). «Литературное произведение — творческий акт, и поэтому его цельность — результат композиционной интенции, применения стилистических приемов и схем, посредством которых части сцепляются и организуются. Подобно явлениям действительности это справедливо вне зависимости от степени сознательности, с которой эта интенция реализуется» [3, с. 42].

Этим определяется наш интерес к композиционным средствам, организующим литературное произведение, в частности лирическое стихотворение. Тем более, что анализ этих средств может и должен определить способ актуализации содержательно-концептуальной информации (СКИ). И. Р. Гальперин так определяет СКИ: «Содержательно-концептуальная информация сообщает читателю индивидуально-авторское понимание отношений между явлениями ..., понимание их причинно-следственной связи, их значимости ..., включая отношения между отдельными индивидуумами, их сложного психологического и эстетико-познавательного взаимодействия. Такая информация извлекается из всего произведения и представляет собой творческое переосмысление указанных отношений, фактов, событий, процессов, происходящих в обществе и представленных писателем в созданном или воображаемом мире. ... СКИ не всегда выражена с достаточной ясностью. Она дает возможность и даже настоятельно требует разных толкований» [3, с. 28]. По сути, именно с анализа СКИ начинается анализ литературного произведения.

Далее И. Р. Гальперин говорит, что «СКИ ... обычно вербально не утверждается (исключения: басни, некоторые типы фольклорных произведений и дидактическая поэзия)» [3, с. 41]. Полагаем, что не только в названных художественных формах, но и в лирическом стихотворении СКИ актуализируется прежде всего в соотношении, взаимодействии языковых элементов, что предполагает какую-то степень вербализации самих языковых элементов. Это взаимодействие проявляется на композиционном уровне. Для анализа обратимся к стихотворениям А. Блока.

Само стихотворение рассматривается как текст, который членится на строфические группы (СГ). Каждая СГ представляет собой лексико-тематическое и ритмико-интонационное объединение строф. Членение текста на СГ мы считаем композиционным, так как именно оно актуализирует СКИ. Языковые средства композиционной членимости полифункциональны: в тексте они выполняют композиционную функцию, наряду с грамматической или стилистической. «В области синтаксиса наиболее очевидно пересечение грамматических и стилистических категорий...» [1, с. 115].

В членении стихотворного текста на СГ есть две стороны: во-первых, *объединение* строф в строфическую группу, т. е. собственно членение текста, и, во-вторых, *взаимодействие* самих СГ, что создает интеграцию текста. Собственно членение поэтического текста — это и противопоставление его частей (в самом широком смысле слова — от антитезы до сопоставления, соположения) и движение (статическое или динамическое) его тем и образов. Интеграция поэтического текста — явление не однозначное: это прежде всего

соединение частей художественного произведения, но соединение может быть осложнено другими грамматическими значениями — вплоть до противопоставления, которое, как известно, не столько соединяет, сколько подчеркивает различие. И собственно членение и интеграция поэтического текста производятся языковыми средствами: союзом в определенной позиции (в кадансе или полукадансе*), повторами, ритмическими факторами и пр. Следовательно, исследование объединения строф в СГ и взаимодействия СГ — это и есть анализ композиции стихотворения и одновременно — анализ актуализации содержательно-концептуальной информации.

Мы останавливаемся только на композиционной роли союза *и* и повтора в лирическом стихотворении. Композиционная функция союза и повтора анализируется в текстах, обладающих определенными структурными и семантическими свойствами: 1) такое стихотворение бинарно: оно членится на две СГ, 2) высказыванием, семантическим целым является стихотворение, а не его СГ, — СГ синсемантически, они реализуют свои микротемы.

Для моделирования того или иного типа композиции стихотворения имеет значение вид семантико-синтаксических отношений между СГ. Так, для некоторых стихотворений с союзом *и* в полукадансе решающим фактором в формировании типа композиции, который мы называем «стержневым», является то, что между СГ — соединительные смысловые отношения.

Композиционная функция союза в стихотворном тексте заключается в том, что он «содействует известному отвлечению внимания от *отдельного предложения*, перенося центр тяжести высказывания с отдельных предложений на сквозное движение мысли, на логические сдвиги» [5, с. 29].

Повтор трактуется в лингвистической литературе и как средство когезии и интеграции текста и одновременно как стилистический прием. В аспекте нашей темы повтор (как и союз) рассматривается как элемент композиции, т. е. как элемент актуализации СКИ.

Очевидно, что композиционная функция языкового средства тем безусловнее, чем нагруженнее оно в грамматическом или в стилистическом плане. Так, безусловна связь между многозначностью союза и его композиционной функцией. Для повтора — связь его стилистической и композиционной функций.

Переходим к анализу композиционной функции двух языковых средств, участвующих в моделировании стержневой композиции стихотворения: союза *и* в позиции полукаданса и повтора.

Соединительные семантико-синтаксические отношения между СГ в стихотворениях стержневой композиции сигнализируют ничем не осложненное объединение частей текста. Выражаются они, во-первых, союзом *и* в полукадансе — в начале II СГ, — а также определенной организацией лексико-тематического и ритмико-интонационного планов.

Особенностью композиции этих стихотворений является то, что одна-две темы, развиваясь, пронизывают все стихотворение.

В качестве иллюстрации приведем стихотворение «Вот явилась. Заслонила...»:

Вот явилась. Заслонила
Всех нарядных, всех подруг.
И душа моя вступила
В предназначенный ей круг.

Ты взмахнула бубенцами,
Увлекла меня в поля...
Душишь черными шелками,
Распахнула соболя...

И под знойным снежным стоном
Расцвели черты твои.
Только тройка мчит со звоном
В снежно-белом забытьи.

И о той ли вольной воле
Ветер плачет вдоль реки,
И звенят и гаснут в поле
Бубенцы, да огоньки?

* Каданс — лексико-тематическое и ритмико-интонационное выделение конца стихотворения. Полукаданс — срединный каданс. Термин этот принадлежит Б. М. Эйхенбауму.

Золотой твой пояс стянут,
Нагло скромен дикий взор!
Пусть мгновенья все обманут,
Канут в пламенный костер!

Так пускай же ветер будет
Петь обманы, петь шелка!
Пусть навек не знают люди,
Как узка твоя рука!

Как за темною вуалью
Мне на миг открылась даль...
Как над белой, снежной далью
Пала темная вуаль...

Это стихотворение открывает цикл «Фаина» (1906—1908). Вот что пишет З. Г. Минц об этом цикле и о циклах «Снежная маска» и «Вольные мысли»: «Все они отражают первую — чисто импульсивную, совсем еще не пропущенную сквозь *ratio* — реакцию поэта на «глухую ночь» столыпинской действительности, сменившую «зори» начала века и «пожары» 1905—1906 гг. Реакция эта, с одной стороны, состояла в максимальном удалении от «страшного мира» русской действительности. (...) Уход от «страшного мира» мыслится при этом как создание своего мира свободной личности и его наиболее свободных, менее всего поддающихся регламентации — интимных — страстей. С другой стороны, однако, поэтическое исследование этого интимного внутреннего мира «я» приводит Блока к ощущению того, что и в нем господствуют некие «объективные» законы. Поэтому движение от «Снежной маски» — через «Фаину» — к «Вольным мыслям» — это сложными путями идущее возвращение поэта к миру. (...) Возвращение для неприятия сегодняшнего и веры в «новый век» [4, 77].

I СГ стихотворения образуют три первые строфы, II СГ — четыре последние.

Стержневая тема стиха — тема женского персонажа, заданная в I СГ и развивающаяся во II СГ. В I СГ «она» — воплощение страсти, стихийности, «она» активна: предикаты, характеризующие персонаж, обозначают действие или процесс, протекающий во времени («Вот явилась. Заслонила Всех нарядных, всех подруг», «Ты взмахнула бубенцами, Увлекла меня в поля... Душишь черными шелками, Распахнула соболя»). Во II СГ характеристика «ее» как носительницы стихийной страсти углубляется, ощущение гибельности страсти и противоречивости «ее» — усиливается («Золотой твой пояс стянут, Нагло скромен дикий взор! Пусть мгновенья все обманут, Канут в пламенный костер!»).

Одновременно в стихотворении просвечивает другая ипостась героини — это земная, современная женщина (I СГ: «душишь черными шелками», «распахнула соболя», II СГ: «как узка твоя рука», «темная вуаль»).

Такой же сквозной является и тема свободы, раскованности, связанная с образами тройки, ветра (I СГ: «тройка мчит со звоном», «ты взмахнула бубенцами»; II СГ: «о той ли вольной воле Ветер плачет», «звенят и гаснут в поле бубенцы», «ветер будет петь»).

И в других стихотворениях стержневой композиции одна-две темы пронизывают весь стихотворный текст. Так, в стихотворении «Благославляю все, что было...» в I СГ сквозная тема веры в будущее связана с лирическим персонажем «я» («в страстной буре, в долгой скуке — Я не утратил прежний свет»). Во II СГ тема веры, развиваясь, связывается с женским персонажем — это вера в правильность пути («Все, чего не скажешь словом, Узнал я в облике твоём»). Для стихотворения «Демон» сквозная тема — тема мечты, сна («сон мой» — I СГ; «мечта», «снится» — II СГ).

Совокупность лексем и словосочетаний, в которых реализуется тема, мы считаем тематическим повтором. Тематический повтор, пронизывающий стихотворение, интегрирует текст, создает тематическое равновесие строфических групп.

Союз и в полукадансе также сигнализирует взаимодействие СГ, отмечая соединительные отношения между ними. Однако союз одновременно и фокусирует отделение одной СГ от другой. Но отделение их происходит не на лексико-тематическом уровне, а на ритмико-интонационном.

Ритмико-интонационный план.

Не все ритмико-интонационные факторы участвуют в отделении СГ друг от друга. Так, расположение пиррихий и междуударных интервалов в стихотворениях стержневой композиции нельзя считать маркированным признаком членения текста на СГ, так как оно дает довольно пеструю картину.

Не может быть маркированным признаком отделения СГ и ритм пауз*: среднее количество пауз в каждой строфе (следовательно, и в каждой СГ) одинаково.

Все это свидетельствует о ритмическом равновесии СГ, интегрирующем текст вместе с тематическим равновесием.

Однако СГ отчетливо различаются по функциональной и эмоциональной перспективе. Так, I СГ в стихотворении «Вот явилась. Заслонила...» состоит только из повествовательных невосклицательных предложений. II СГ значительно разнообразнее в этом плане: ее составляют не только повествовательные, но и вопросительные и побудительные (восклицательные и невосклицательные) предложения.

Конституирующим фактором при отделении СГ на ритмическом уровне является и количество акцентов в строке. В качестве числового показателя акцентной частоты принимаем единицу, которая называется «средним количеством акцентов» (далее СКА). Получается она путем деления общего количества акцентов в СГ на количество строк в СГ.

СКА в стихотворениях стержневой композиции свидетельствует об акцентной неоднородности СГ: одна из них утяжеляется.

Например:	I СГ	II СГ
«Вот явилась. Заслонила...»	2,5	2,9
«Благодаря всем, что было...»	3	3,5
«Демон»	3,08	3
«Еще прекрасно серое небо...»	3,8	4
«Последний путь»	2,8	2,5

Акцентное утяжеление одной СГ не колеблет ритмического равновесия СГ в целом, которое, наряду с тематическим, формирует завершенность стихотворения.

Самым активным ритмико-интонационным приемом в стихотворениях стержневой композиции является синтаксический повтор-параллелизм. Проследим это по тексту стихотворения «Вот явилась. Заслонила...».

В I СГ повтора-параллелизма нет. II СГ — прочно стянута параллелизмами-подхватами. Один из них начинается во второй строфе II СГ побудительным предложением с частицей «пусть»:

*Пусть мгновенья все обманут,
Канут в пламенный костер!*

и переходят в третью строфу II СГ:

Так <i>пускай</i> же ветер будет	<i>Пусть</i> навек не знают люди,
Петь обманы, петь шелка!	Как узка твоя рука!

В третьей же строфе II СГ начинается еще один параллелизм, по структуре придаточное изъяснительное с союзом «как» (*Как узка твоя рука!*), который переходит в четвертую строфу II СГ системой парцелированных придаточных с «как»:

<i>Как</i> за темную вуалью	<i>Как</i> над белой снежной далью
Мне на миг открылась даль...	Пала темная вуаль....

Но в стихотворении есть еще один вид повтора — грамматический: предикаты первой и последней строфы стихотворения развернуты в форме про-

* Ритм пауз определяется по паузам трех рядов: первый ряд — пауза в конце строфы, второй ряд — пауза в конце предложения, третий ряд — пауза, отмеченная интонационным тире.

шедшего с перфектным значением, т. е. обозначают прошедшее действие, результат которого существует в настоящем:

первая строфа
явилась,
(душа) вступила

последняя строфа
(даль) открылась,
(вуаль) пала

Это своеобразное грамматическое кольцо. Энергия его значительно слабее, чем энергия других видов кольца, например, лексического, — оно неявно. Это кольцо — только намек на бесконечное повторение, кружение времени (тема весьма актуальная для Блока, особенно периода II тома). Можно усмотреть лексическую актуализацию этого намека в первой строфе стихотворения:

И душа моя вступила
В предназначенный ей круг,

перекликающейся с фетовским:

Душа в тот круг уже вступила,
Куда невидимая сила
Ее неволей унесла.
На корабле

Роль кольца — в интеграции текста.

Таким образом, одни виды повтора реализуют членимость текста, другие — его интеграцию, наличие / отсутствие синтаксических повторов в СГ сигнализирует отделение одной СГ от другой; тематический и грамматический (хотя и по-разному) интегрируют текст. Союз *и* в стихотворениях стержневой композиции является одновременно фактором интеграции текста, сигнализируя соединение частей стихотворения, и его членения, отмечая границу между СГ тем самым отделяя их друг от друга. Через повтор и союз как элементы композиции стихотворного текста актуализируется его СКИ.

Список литературы: 1. *Аспекты общей и частной лингвистической теории текста.* — М., 1982. — 145 с. 2. *Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика.* — М., 1963. — 172 с. 3. *Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования.* — М., 1981. — 104 с. 4. *Минц З. Г. Лирика Александра Блока (1907—1911).* — Тарту, 1969. — 174 с. 5. *Сильман Т. И. Проблемы синтаксической стилистики.* — Л., 1967. — 176 с.

Поступила в редколлегию 09.12.83.

Л. Р. САВЧЕНКО

О СЕМАНТИЧЕСКОМ НАПОЛНЕНИИ АРГУМЕНТНЫХ СТРУКТУР НЕПРЕДИКАТНОГО ФУНКТОРА КАУЗАЦИИ

Семантико-синтаксический подход к анализу текста базируется на признании знаковой природы последнего. Текст рассматривается в таком случае как средство сложной расчлененной номинации некоторой совокупности ситуаций, как способ знакового представления сложного комплексного обозначаемого. Смысловая структура текста в свою очередь характеризуется как организованная совокупность номинативных единиц разного уровня: элементарных и событийных (пропозитивных) номинаций [5, с. 257]. Единицей,

релевантной в плане текста, признается высказывание, опирающееся на структуру простого и сложного предложения.

Как известно, формой выражения событийной номинации является пропозиция, представляемая в семантической записи предикатное выражение. Смысловой центр пропозиции составляет ее предикат, открывающий места для своих аргументов. В случае «предметного» заполнения аргументных позиций предикат устанавливает между ними «внутрисобытийные» отношения, в случае же пропозиционального — «межсобытийные».

К числу «межсобытийных» отношений принадлежит причинно-следственная связь, устанавливаемая между двумя или несколькими ситуациями и получающая выражение в рамках одного или на границе нескольких высказываний. Признание возможности заполнения аргументных мест пропозитивными переменными позволило отдельным авторам интерпретировать причинно-следственные отношения (ПСО) в номинативном аспекте, представить его в виде предикатно-аргументного выражения, предикатную позицию которых занимает включающий предикат (непредикатный функтор) — сирконстант причины в простом предложении [3, с. 92], а также семантический союз в сложном предложении [10, с. 79]. В целом такая интерпретация не вызывает возражения, хотя обращает на себя внимание тот факт, что отнесение семантических причинных союзов к классу включающих предикатов неизбежно влечет признание ряда включающих предикатов с тождественным значением. (Ср. семантику союзов «так как» и «потому что» и ряда других причинных союзов недифференцированного значения). Повидимому, для высказываний, опирающихся на структуру сложного предложения и имеющих причинно-следственное значение, можно признать наличие некоего непредикатного функтора «Caus», формальными репрезентами которого являющиеся причинные союзы и анафорические местоименные наречия. (Определение непредикатного функтора дано в 7). Этот непредикатный функтор (НФ) открывает места для двух аргументов, выполняющих в структуре высказывания роли «причины» и «следствия». Пропозиции, занимающие аргументные (актантные) места, в свою очередь организуются предикатами более низкого уровня, задающими места для собственных аргументов. Таким образом, уже на уровне высказывания наблюдается определенная ранжировка различных предикатов, а иногда и НФ.

В случае оформления высказывания средствами сложносочиненных предложений без специальных показателей ПСО, а также бессоюзных предложений, НФ «Caus» не получает формального выражения, хотя присутствие его в смысловой структуре высказывания не вызывает сомнения. Возможно, что импликация ПСО базируется на определенных закономерностях выбора предикатов, организующих пропозиции, выступающие в качестве аргументов данного НФ. Анализ «аргументных» предикатов ПСО является целью данной статьи. В процессе анализа учитывается, что семантика высказы-

вания представляет собой сложное образование и помимо номинативного уровня содержит модальную рамку и различные виды коммуникативных установок.

НФ «Caus» может объединять пропозициональные переменные, относящиеся к разным уровням отражения действительности, т. е. в сферу его действия могут входить как гомогенные, так и гетерогенные высказывания. Гомогенные высказывания, референтами которых являются определенные ситуации, «положения дел» объективной действительности, вступающие в сферу действия ПСО, могут иметь кореферентные аргументы: 1. $S_1 = S_2$; 2. $O_1 = S_2$. Напр.: 1. Он не имел полной свободы мысли, потому что *ему* было мучительно неловко; 2. Женское общество, *свет* радушно принимали *его*, потому что *он* был жених, богатый и знатный, и почти новое лицо с ореолом романтической истории о его мнимой смерти и трагической кончине жены. 3. Рано утром, выходя, он открыл дверь и обомлел: от двери огромным прыжком отскочила и, оскалась, уставилась на него большая серая собака. Такое соотношение аргументов характерно для предложений с эндогенным (внутренним) характером причинно-следственной связи. Высказывания с экзогенным (внешним) характером ПСО кореферентных аргументов не имеют. Общей чертой высказываний с эндогенным и экзогенным характером ПСО является референтная соотнесенность с ситуациями объективной действительности, их гомогенная номинативность. НФ «Caus» может объединять гетеронимативные высказывания, что наблюдается в тех случаях, когда один из аргументов отражает свойства, факты и связи денотатов, наблюдаемых в действительности, другой же представляет собой вербализованный результат операции над сигнификатом: сопоставление; логическая квалификация и оценка ситуаций [6, с. 184—185]. Ср.: «Озлиться нельзя: она шла к своим, а идти туда со смутливой, несогласной душой не годится, пришлось бы поворачивать назад» (В. Расп.). Означаеым, т. е. референтом, в таком случае является «ситуация мыслительной операции, производимой человеком» [2, с. 475], эти ситуации на номинативном уровне имеют сложный семантический характер: оценочные предикативы, наблюдаемые в предикатной позиции, как правило, являются непредикатными функторами (включающими предикатами), открывающими место для единственного предикатного актанта, выраженного инфинитивом. По-видимому, гетеронимативные части подобных высказываний объединяются непредикатным функтором «Motiv», являющимся семантическим аналогом НФ «Caus». Тот же семантический аналог оформляет и гомогенные аргументы сигнификативной семантики. Ср.: «И до самого рассвета будет одиноко жить в темном страхе со своей болью раненый, и ночь ему будет казаться бесконечно большой, а боль такой, какой ни у него и ни у кого другого еще не было, потому что прошлую боль он забыл, и потому что своя боль больнее всех, и потому что так устроен человек — не для боли, а для радости» (В. Аст.).

Следует отметить, что ПСО не всегда оформляются с помощью

НФ «Caus», что наблюдается в тех случаях, когда мотивируемый компонент высказывания содержит глаголы, обозначающие эмоциональное состояние: бояться, волноваться, радоваться, восторгаться и т. п. Глаголы данного типа имеют семантическую валентность на причину, которая является для них обязательной [1, с. 121], в силу чего причинный аргумент этих НФ выражается или причинным детерминантом, или изъяснительным придаточным предложением. Ср.: «Утром, в отъезд, Дарью обидело, что Андрей стал прощаться с ней в избе, не захотел, чтоб она проводила его до лодки» (В. Расп.); «Первой, сразу после войны, пострадала переселенка Маруся, над которой деревня посмеивалась за ее хохлацкий выговор, за то, что видела своими глазами войну и кое-как спаслась от нее с двумя ребятишками» (В. Расп.).

Предикаты состояния выступают в функции аргумента НФ «Caus» наиболее частотно, что связано со структурой ситуации состояния: субъект состояния носит неактивный характер, оценка состояния составляет модальную рамку ситуации, а каузирующая причина является ее факультативным компонентом. Появление причинной мотивации является реакцией на оценочный модус таких высказываний [Ср.: 4, с. 337] и эксплицирует факторы, обусловившие оценку субъектом состояния или субъектом высказывания «положения дел». Ср.: «Хозяину было скучно слушать Серпуховского. Ему хотелось говорить про себя — хвастаться. А Серпуховскому хотелось говорить про себя — про свое блестящее будущее» (Л. Толст.). Оценка же собственно состояния может послужить стимулом к потенциальному действию субъекта или к действию, которое в контексте сообщения носит неожиданный, непредсказуемый характер. Ср.: «Она долго лежала с открытыми глазами, дожидаясь рассвета, потому что решила: как только развиднеется, она попытается сесть — очень уж на спине и боках болели незапряжанные кости» (В. Расп.); «Олег отказался. Ему и без курева было тошно» (В. Аст).

Для предикатной позиции следственного компонента ПСО характерно употребление непредикатных модальных функторов и отрицательных операторов. Попытка семантического моделирования процесса актогенеза показала, что непредикатные функторы, репрезентантами которых являются модальные глаголы, отражают факторный уровень порождения действия. Использование того или иного модального глагола влечет за собой указание на наличие мотивов, определяющих отношение субъекта к своему потенциальному действию. Эти мотивы, как правило, эксплицируются смысловой структурой причинных компонентов. При этом принципиально важным для возможности причинной мотивации является характер факторов, отражаемых этими глаголами. Глаголы «мочь», «хотеть», «решиться», «стремиться», обозначающие эндогенные (внутренние) факторы актогенеза, не требуют причинного объяснения. По-видимому, самая общая отнесенность этих факторов к функциональной сфере субъекта, источником которых являются его физи-

ческие или психические характеристики, оказывается достаточной в коммуникативном плане высказывания. Сказанное не исключает возможности причинной мотивации высказываний с отмеченными глаголами. Такая возможность появляется в случае включения модального НФ в зону действия отрицательного оператора (функтора), нередко подкрепляемого контекстом со значением «несоответствия». Ср.: «Она знала, что ей надо было сказать Наташе, но она не могла этого сделать и потому, что Mlle Bourgiénni мешала ей, и потому, что она сама не знала, отчего ей так тяжело было начать говорить об этом браке» (Л. Толст.). Отмеченное явление может быть связано с семантическим тяготением к единому целому высказываний, передающих различные виды каузальных отношений.

Значение «несоответствия» («недостаточного основания»), формируемое в зоне действия причинной мотивации и получающее выражение в сложных высказываниях, соединяемых противительными союзами, является семантической доминантой уступительности [10, с. 71]. Причинная мотивация, в свою очередь, в таком контексте является семантической перспективой уступительных отношений, базирующейся на логической импликации «недостаточное основание» → «достаточное основание». Таким образом, на уровне высказывания различные виды отношений переплетаются друг с другом, создавая семантические условия для успешной коммуникации.

В отличие от НФ «возможности», описанных выше, НФ «должествования» в силу экзогенной (внешней) факторной семантики требуют, как правило, причинного обоснования. Ср.: «После первого своего посещения Борис сказал себе, что Наташа для него точно так же привлекательна, как и прежде, но он не должен отдаваться этому чувству, потому что женитьба на ней — девушке почти без состояния — была бы гибелью для его карьеры, а возобновление прежних отношений без цели женитьбы было бы неблагородным поступком» (Л. Толст.). Предложения причинного обоснования с НФ «должествования», включенными в зону отрицательных НФ, особенно отчетливо показывают, что в их основе лежит скрытое умозаключение. Оценочная семантика глаголов должествования базируется на способности субъекта высказывания прогнозировать возможные последствия нереализации действия, выраженного аргументом НФ «должествования» (Ср. предположение о вхождении условных высказываний в качестве пресуппозиции в семантическую структуру причинно-следственного отношения) [9, с. 56]. Если предикаты действия не включаются в сферу модальных и отрицательных НФ, то сигналом к появлению причинной мотивации служат слова с модальностью оценки, указывающие на не совсем обычный характер действия, а иногда и вынужденный (поневоле, неохотно, с трудом, невольно, с опаской и т. д.), а также модальные частицы «только», «лишь», «исключительно» и т. п. Ср.: «Из-за кустов вывернулся младший сержант с забинтованной шеей, пригнулся сигаркой к Сашкиной «козьей ножке», с трудом прикурил, потому что его било трясухой — контузией» (В. Аст.).

Функционирование предикатов свойства в качестве аргументов НФ «Caus» связано с определенными ограничениями. Если свойство субъекта может обуславливать его действие, его состояние, а свойство объекта определяет характер действия, направленного на него, то взаимообусловленность свойств практически исключается. Это касается прежде всего предикатов, выраженных параметрическими прилагательными. Появление предикатов свойства в мотивируемой части высказываний связано прежде всего с оценочным характером их семантики (Ср.: «... платок особенно теплый и ласковый, потому что он мамин...» (В. Аст.)), а также с включением таких предикатов в зону действия экзистенциально-результативных предикатов, организующих различные типы модусных предложений. Ср.: «И он сам, и Голенищев, и в особенности Анна находили, что она была очень хороша, потому что была более похожа на знаменитые картины, чем картина Михайлова» (Л. Толс.).

Изложенный материал отражает далеко не все закономерности семантического наполнения аргументных позиций НФ «Caus», но все же представляется достаточным для следующих выводов:

1. Причинно-следственные отношения входят в реляционную сеть, объединяющую различные высказывания в текст.

2. Минимальной единицей выражения ПСО является высказывание, опирающееся на структуру простого и сложного предложения.

3. Семантическая структура таких высказываний организуется непридикатным функтором «Caus», имеющим пропозициональные переменные, которым приписываются роли «причины» и «следствия».

4. Пропозициональные переменные, объединяемые НФ «Caus», могут иметь гетеронимативный характер.

5. Предикаты пропозициональных переменных указанного функтора семантически подготовлены к роли «причины» или «следствия», что связано с включением их в зону действия различных непридикатных функторов.

6. Действие НФ «Caus» осуществляется на уровне модальных рамок его переменных.

Указанные закономерности наблюдаются также в случае оформления причинно-следственных отношений самостоятельными высказываниями.

Список литературы: 1. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. — М., 1974. — 367 с. 2. Белошапкова В. А. Смысловая организация предложения. — В кн.: Современный русский язык. М., 1981, с. 471—489. 3. Богданов Е. В. Семантико-синтаксическая организация предложения. — Л., 1977. — 204 с. 4. Вольф Е. М. Состояния и признаки. Оценка состояний. — В кн.: Семантические типы предикатов. М., 1982, с. 337—364. 5. Гак В. Г. К типологии лингвистических номинаций. — В кн.: Языковая номинация. М., 1977, с. 246—259. 6. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. — М., 1982. — 362 с. 7. Ильин Т. М., Лейкина Б. М., Никитина Т. А. и др. Лингвистический подход к задаче построения информационной системы. — В кн.: Информационные вопросы семиотики, лингвистики и автоматического перевода. М., 1971, с. 4—13. 8. Касевич В. Б., Храковский В. С. Конструкции с предикатными актантами. —

В кн.: Категории глагола и структура предложения. Л., 1983, 247 с. 9. *Латышева А. Н.* О семантике условных, причинных и уступительных союзов в русском языке.— Вестн. МГУ, 1982, Филол., № 5, с. 51—60. 10. *Ляпон М. В.* Структура отношения и ситуационные условия ее реализации в сложном предложении.— В кн.: Русский язык. Текст как целое и компоненты текста. М., 1982, с. 70—87.

Поступила в редколлегию 21.12.83.

А. А. САГАРОВСКИЙ

ПОЗАСИСТЕМНІ ЧИННИКИ І РЕАЛІЗАЦІЯ ДІАЛЕКТНИХ РИС У БАГАТОКОНТАКТНИХ УКРАЇНСЬКИХ ГОВОРАХ БЕЛГОРОДСЬКОЇ

У попередніх публікаціях [5, с. 73—80; 6, с. 34—36; 7, с. 26—31; 8, с. 29—33] ми вже торкалися історії заселення досліджуваного регіону, складності місцевої лінгво-соціальної ситуації: адже на цій території співіснують і взаємодіють два типи українських говірок (південно-східний і північний), кожен із них контактує з південновеликоруськими діалектами і всі вони підлягають впливові російської літературної мови. У тих же працях йшлося і про головні риси систем на всіх рівнях, про різноманітні результати взаємодії тощо.

Тепер нашу увагу привернув один із не дуже популярних (хоч і ніким не відкинений чи заперечений), але об'єктивний і, гадаємо, перспективний підхід у досліджуванні діалектального матеріалу, а саме: вивчення мовлення з урахуванням різноманітної диференційованості його реалізаторів (носіїв).

Відомо, що говірка навіть найменшого села не є однорідною, бо мовлення кожного члена територіально-лінгвального колективу залежить від віку, статі, соціальної і мовленнєвої активності, освітнього цензу, часу проживання у цьому діалектному середовищі тощо. Але, як не дивно, в сучасній діалектологічній науці дуже мало робіт, у яких би ці фактори враховувалися безпосередньо (В. П. Тимофеев [11, с. 3—141], А. А. Север'янова [9, с. 219—229] та ін.).

Складається враження, що дослідники (більшість) розглядають говірку «в ідеалі», взагалі. А, між тим, це дуже неточно. Тільки диференційований підхід (зважаючи на вік, стать, освіченість і под.) хоча б до певних груп мовців (та ще й із залученням надійних статистичних даних) може вималювати нам реальну картину життя мовлення, його розвитку. Адже можна буде говорити про паралельність певних явищ, глибину проникнення іносистемних елементів, про перспективність одних форм і, навпаки, «затухання», «відмирання» інших. Ми з певним ступенем вірогідності можемо навіть передбачати ймовірний шлях розвитку говірки (в окремих, принаймні, рисах).

Розгляньмо реалізацію близько 40 явищ зі сфер лексики, фразеології, фонетики, морфології й синтаксису. Усі вони є типовими,

показовими і до певної міри визначальними як для українських говорів даного терену, так і для української загальнонародної мови в цілому [1—10].

На рівні таких рис ми дослідили акти мовлення 9—12 типових інформантів (не менше ніж по троє від кожної групи) 42 україномовних, в основному, населених пунктів Белгородської області РРФСР.

Розподіл за групами такий:

I — мовляни до 25 років (школярі, молодь із середньою освітою, у соціально-мовленнєвому відношенні активні).

II — сільчани від 25 до 60 років (із початковою, неповною середньою і середньою освітою, у соціальному й мовленнєвому плані дуже активні).

III — мовці старші 60 років (як правило, з початковою освітою, без освіти, у соціальному відношенні не дуже активні).

Зрозуміло, що такий поділ далекий від ідеального (якби була можливість, матеріал, ми б виділили більше груп), ми також свідомі того, що мовлення, наприклад, наймолодших носіїв говірки чи похилих віком жінок специфічне, вимагає особливої уваги — і на це, у міру можливого, зважали.

Практично від кожного інформанта на досліджуване явище одержано (для забезпечення більшого ступеня об'єктивності, надійності і достатності) до 50 форм (відповідників, заміників, паралельних утворень тощо), узятих із бесід, суцільних текстів, як «ручних», так і магнітофонних.

Виходячи з цих даних, подаємо більш-менш точне процентне співвідношення в уживанні тих чи інших елементів за групами діалектоносіїв (для зручності цифри дещо заокруглені).

На прикладі кількох лексем і фразем ми спробували простежити вплив української літературної мови на українські ж говірки Белгородщини. Це лексеми «будинок», «дах», «крамниця», «місто», «ліжко», фраземи «троянди й виноград», «не той тепер Миргород», «і ставок, і млинок», «в сім'ї вольній» і под.

Представники I групи з цими лексемами майже зовсім не знайомі, хоча про деякі мають уявлення («крамниця», «ліжко», «місто»), але фактично не вживають. Частина фразеологізмів їм також відома («в сім'ї вольній», «не той тепер Миргород»), проте реалізацію зафіксовано в 5 % випадків.

Діалектоносії II групи краще, ніж I знайомі з лексемами й інколи їх уживають («крамниця», «ліжко» — близько 2,5 %). Фразеологізми «в сім'ї вольній», «не той тепер Миргород», «і ставок, і млинок» засвідчено в 7 % випадків можливих реалізацій.

У III групі лексеми «крамниця», «місто», «ліжко» відносно найбільш уживані (близько 4,5 %), це ж стосується і фразем «в сім'ї вольній», «і ставок, і млинок», «не той тепер Миргород» (приблизно 9 %).

Звернули ми увагу й на ступінь відомості-уживаності в українських говорах російських лексем, зокрема, «утюг», «ужас», «кро-

вать», «полотенце», «рубаша» і фразем «человек — это звучит гордо», «тришкин кафтан», «демянова уха» тощо.

I група. Ці слова відомі й уживані в 94 % випадків. Фразеологізми теж відомі, але не так часто реалізуються (приблизно у 42 % можливого).

II група. Лексеми реалізуються у 86 % випадків, фраземи — в 34 %.

III група. Відомість-уживаність слів становить 63 %, фразеологізмів — 18 %.

Із фонемно-фонетичних особливостей ми фіксуємо, зокрема, увагу на реалізації фонем *о* в ненаголошеній позиції (у формах *солдат**, *монах*, *вокзал*, *вода*, *холода*, *корова*, *дорога*, *носи*, *ходи*, *ходьбу*, *водьбу*, *шосе*, *оре*). Власне, ідеться про наявність (відсутність) так називаного «акання».

Якщо брати до уваги факти південно-східних українських говорів белгородської території, то у I групі різні ступені «акання» простежуються приблизно в 17 % реалізацій (*салда́т*, *манáх*, *вак-за́л*, *вада́ халада́*, *каро́ва*, *даро́га*, *наси́*, *хадí*, *хадьú*, *вадьú*, *шасé*, *арé*); у II — це явище проявляється в 13 % випадків, у III — усього в 3 %.

Що стосується північноукраїнських говірок ареалу, то, незважаючи на вплив превалюючих тут південно-східних традиційно «неакаючих» діалектів, «акання» (слід, крім усього іншого, врахувати й роль російських систем) у них проявляються все послідовніше.

Звернули ми увагу й на таку рису українських говорів, як «укання» (тобто явище, яким називають одну з можливих реалізацій ненаголошеної фонем *о*, надто у позиції перед складом із наголошеним чи побічнонаголошеним голосним високого піднесення). У I групі «укання» проявляється незначною мірою (у 4 % уживань), і то в основному в лексикалізованих формах, у II групі це явище простежується у 8—9 %. У III — воно частіше — у 16 % реалізацій (*кужúх*, *зузу́льа*, *убíд*, *тубí*, *на гуры́*).

Не буде помилкою, очевидно, сказати, що відносно невисокий процент «укання» в говірках південно-східного типу спричинений впливом північноукраїнських і російських мовних систем.

Чергування *о* — *і*, *е* — *і* у відкритих-закритих складах південно-східних говірок реалізується по-різному. У діалектному мовленні молоді воно доволі непослідовне: *і* в закритому складі тут виступає тільки у 26 % випадків, у II групі воно виявлено у 54 % можливостей, у III — у 78 % (*міст* — *мóсту*, *двір* — *дво́ру*, *ка́мінь* — *ка́меня*, *осы́нь* — *осе́нь*, *ба́тьківський*, *Григо́рьєва*, *Бориспи́льська*, хоча: *коз*, *но́р*, *Томаро́вка*, *Питро́вна* і под.). У говорах північноукраїнського типу цієї території картина дещо інша. Річ у тім, що давні *о* й *е* у новому закритому складі під наголосом (част-

* Із технічних причин використовуємо найпримітивніший варіант «транскрипції». Докладніше про фонетичні, зокрема, особливості «белгородських українських» говірок див. попередні публікації [напр., 5—8].

ково це стосується й етимологічного «ятевого» звука) мають цілий ряд субститутів, у тім числі й дифтонгоїди *уи*, *іе*. Якщо йдеться про *о*, то: у I групі цей ряд представлений так: *уи* — 0 %, *и* — 7 %, *у* — 6 %, *і* — 5 %, *о* — 82 %; у II — *уи* — 8 %, *и* — 21 %, *у* — 23 %, *і* — 4 %, *о* — 44 %; у III — *уи* — 18 %, *и* — 33 %, *у* — 26 %, *і* — 2 %, *о* — 21 %, *е* представлений: у I групі — *іе* — 0 %, *е* — 96 %, *і* — 4 %; у II — *іе* — 2 %, *е* — 91 %, *і* — 7 %; у III — *іе* — 6 %, *е* — 85 %, *і* — 9 %.

Фонема *и* говірок південно-східного типу під впливом північно-українських діалектів і російських систем реалізується звуком, відносно вузьким, що наближається, особливо у сполуках *ги*, *ки*, *хи*, до *і*: *ногі*, *рукі*, *кінуть*, *міхі*, *хітрий* і под.

У I групі звук такої якості реалізується в 68 % можливого, у II — у 24 %, у III — у 7 %.

Африкати *дж*, *дз*, *дзь* у досліджуваних мовно-територіальних утвореннях представлені доволі слабо: *джміль*, *джигун*, *буджю*, *сиджю*, *дзвін*, *дзеркало*, *дзіга*, *дзвірь*, *дзьоб*. У I групі у 18 % контрольних реалізацій, у II — 37, у III — 43 %.

Фонема *ф* у I групі інформантів представлена в 54 % можливих реалізацій звуком *ф*: *флігель*, *торф*, *фамілійа*, *фабрика*, *буфет*, *фокус*, *шкаф*, *форма*, *графін*, *фартух*, *кофта*, *ферма*, *фронт*.

У представників II групи таким звуком вона репрезентована у 27 % випадків, у III — у 8 %. Решта за субститутами *кв*, *хв*, *х*, *п*.

Фонема *л* («нем'яка») у I групі інформаторів представлена у більшості випадків *л* твердим — 88 %, 12 % припадає на *л* середній. У II — ця фонема реалізується твердим *л* приблизно в 73 % можливостей, а *л* середнім — у 27 %. У III — співвідношення таке: 62 % *л* тверде, 38 % *л* середнє. Практично *л* середній можливий скрізь, де й *л* твердий: *ловить*, *молоко*, *лбжка*, *лин*, *ліхо*, *луг*, *додблу*, *лавка*, *лазить*, *лебідь*, *лежать*, *стіл*, *орел*, *болнища*, *начальник*.

Давній *рв* у кінці слів і складів у південно-східних українських говорах цієї території реалізується представниками всіх трьох груп, за нашими спостереженнями, майже в 100 % випадків *рв*: *косарь*, *бондарь*, *жарь*, *вірь*, *жарьте*, *парьте*, *Харьков*. Процент *р* нем'якого незначний. Інколи фіксується *р* середній.

Дещо іншою є ситуація в говірках північноукраїнського типу: у I групі 93 % — *рв*, за *р* твердим чи середнім 7 %; у II 87 % — *рв*, 13 % — *р* твердий і середній; у III — 82 % — *рв*, 18 % — *р* твердий і середній.

Із фоно-морфологічних і морфологічних явищ ми розглядаємо, зокрема, чергування *г* — *зв*, *к* — *цв*, *х* — *св*: *нога* — *нозві*, *рука* — *руцьві*, *міха* — *місьві*, *риг* — *на рózві*, *кожух* — *у кожусьві*. У I групі мовлян ці альтернативи реалізуються у 18 % випадків, у більшості

ж (не без впливу, видимо, російських систем) засвідчено форми типу *на дугі, на сорбкі, у картбхі, у молокі*; у II групі форм із чергуванням близько 57 %, у III — альтернативі послідовніші — 78 %.

В обох типах українських говорів Белгородщини у галузі відмінювання іменників спостерігається помітний вплив твердого зразка. Ідеться, наприклад, про форми іменників *земля, пісньа, кінь, день, каша, туча, кушч, тоєриш* в орудному відмінку однини: у I групі співвідношення утворень *земльо́у, ка́шоу, това́ришом, дньо́м* і *земле́у, ка́шейу, това́ришем, дне́м* — 74 % на 26 %, у II — за твердим типом відмінюється близько 83 % форм, у III — за флексіями *-о́у, -ом* 91 % уживань.

В орудному відмінку однини іменники I відміни зберігають, як правило, типові закінчення — *о́у, -е́у*, хоча слід відзначити, що тенденція уживати флексії у формі *-о́й, -е́й* прогресує. І якщо говорити про співвідношення форм *доро́го́у, голово́́у, водо́́у* і *доро́гой, голово́й, водо́й*, то для I групи воно виглядає як 54 до 46 %, для II — 76 і 24 %, для III — 83 і 17 %.

Уживання кличного відмінка — *до́чко, Га́льу, Іва́не, бра́те, ды́ду*. Молодь цю форму реалізує в 6 % можливих ситуацій. У решті випадків застосовується називний відмінок. У мовленні середньої групи діалектоносіїв вокатив використовується у 32 % можливостей, у групі найстарших — у 63 % реалізацій.

Двоїна. Утворення типу *дві ба́бі, дві ха́ты, три маши́ны, чоти́рві гарбі* у I групі сільчан майже не вживаються. Частотність цих форм виражається 0,5 %, у II групі вона становить 18 %, у III — 23 %.

Викликає інтерес і співвідношення флексій *-ові, -еві* й *-у* в давальному (й місцевому) відмінку однини іменників II відміни чоловічого (зрідка середнього) роду, що означають, як правило, істот — *ды́а́дкові, сї́нові, Серге́йеві* і *ды́а́дку, сї́ну, Серге́у*. У I групі залежність така: батькові — 23 %, батьку — 77 %, у II — 54 і 46 %, у III — 72 і 28 %.

Механізм функціонування цих флексій непростий, бо проникнення закінчень *-ові, -еві* у північноукраїнські говори співіснує з активізацією закінчення *-у* в південно-східних, що знаходить (останнє) підтримку з боку північноукраїнських говірок і російських систем. Флексії *-ові, -еві* у сфері іменників середнього роду спорадичні: (*на, у*) *о́зерові, село́ві, са́лові, молоко́ві, плече́ві, о́кові*.

Архаїчне закінчення *-и* родового (інколи давального, знахідного і місцевого) відмінка однини іменників III відміни — *со́ли, ві́сти, жи́сти, льубо́ви* у I групі реалізується у 2 % можливостей, у II — у 19 %, у III — у 46 %. Отже, превалює закінчення *-і*.

Щодо вживання стягнених і нестягнених форм прикметників (порядкових числівників і деяких займенників) спостерігається така ситуація: у I групі за формами *біла́йа, зеле́найа, сї́ньейе, пе́рвайа, висо́кійі, трéтійі* 43 % уживань, за утвореннями *біла, сї́ньа, зеле́на, пе́рва, висо́кі, широ́кі, трéтйі* — 57 %, у II — 12 і 88 %, у III — 12 і 88 %.

у III — 9 і 91 %. У мовленні I групи виявляється, зрозуміло, вплив російських систем.

Співвідношення синтетичних і аналітичних форм найвищого ступеня порівняння якісних прикметників і прислівників являє таку ситуацію: у I групі на аналітичні форми *саме влішчий, саме вліще, саме більший, саме більше* припадає 78 % реалізацій, а відповідно на форми *найвлішчий, найвліще, найбільший, найбільше* — 22 %. У II — така залежність виражається цифрами 86 і 14 %, у III — 95 і 5 %.

Складні кількісні числівники (**50, 60, 70, 80**) у досліджуваних говорах можуть відмінюватися обома складовими частинами і тільки другою. У I групі за формами, що відмінюються обома компонентами (*п'ятідес'яти, симідес'яти*) 89 % реалізацій, за утвореннями, в яких змінюється тільки друга частина 11 %, у II — 78 і 22 %, у III — 73 і 27 %.

Складені кількісні числівники типу **964, 897, 156** відмінюються так: у I групі — двома останніми компонентами (*дев'яц'сот сорока́ симі́*) у 78 % випадків, усіма складовими частинами (*де́в'ятис'от сорока́ симі́*) у 22 %; у II — 86 і 14 %; у III — 94 і 6 %.

Інфінітив в обох типах українських говорів цієї території уживається з панівною перевагою суфікса **-ть** (окрім випадків, коли корінь закінчується на приголосний): у I групі такий інфінітив (із суфіксом **-ть**) становить фактично 100 %: *ходіть, носіть, робіть, сто́ять, співа́ть*; у II і III групах неозначена форма із суфіксом **-ти** становить не більше 2—3 % уживання.

Співвідношення стягнених (усічених) і нестягнених форм дієслів I дієвідміни у III особі однини *зна, д́ума, співа́, гра, т́ага́ і зна́йе, д́ума́йе, співа́йе, гра́йе, т́ага́йе* таке: у I групі повна (нестягнена) форма — 64 %, стягнена — 36 %; у II — 21 і 79 %; у III відповідно 14 і 86 %.

Флексії II дієвідміни в III особі однини співіснують так: I група — *хóде, нóсе, прóсе, рóбе* — 78 %, *ходи́ть, носі́ть, про́ситъ, рóбать*, — 22 %, II — 86 і 14 %, III — 97 і 3 %.

Недоконаний вид майбутнього часу дієслів реалізується здебільшого аналітичною формою: у I групі за конструкціями *буду косіть, буду бра́ть* 96 %, а за формами *косітиму, бра́тиму* — лише 4 %, у II — 88 і 12 %, у III — 84 і 16 %.

Співвідношення аналітичних і синтетичних форм наказового способу I, зокрема, особи множини таке: у I групі — *давай зрóбимо, давай піде́мо* — 94 %, *ходи́м, несé́м* — 6 %, у II — відповідно 91 % і 9 %, у III — 89 і 11 %.

Давноминулий час. Ця підкатегорія простежується в українських говорах Белгородщини доволі слабо. Утворення типу *був ході́в, зроби́ла була, були купи́ли* реалізуються в мовленні I групи всього в 2—3 % можливого, у II — у 8 %, у III — у 19 %.

Синтаксис. У полі нашої уваги було, зокрема, співвідношення конструкцій *град ви́бив, вода́ ви́мила* — *гра́дом ви́бито, водо́йу ви́мито*: у I групі розклад такий — *ві́тром пова́ляно* — 18 %, *ві́тер пова́ляв* — 82 %, у II — 32 і 68 %, у III — 39 і 61 %.

Залежність у частоті вживання форм *пасу свиней, годуйу корів і пасу свинь, годуйу корови* така: у I групі *жину гусей* — 89 %, *жину гуси* — 11 %, у II — 69 і 31 %, у III — 65 і 35 %.

Співвідношення конструкцій *біжить доробойу* — *біжить по доробу, іде лысом* — *іде по лысы* у I групі інформантів — 89 % і 11 %, у II — 77 і 23 %, у III — 68 і 32 %.

Отже, на нашу думку, досліджування говорів із урахуванням різноманітної здиференційованості діалектоносіїв (залежно від віку, освіченості, соціальної і мовленнєвої активності т.що) об'єктивне і перспективне, бо дає можливість простежити розвиток системи.

На прикладі розглядуваних нами говірок можна вже судити про відповідні зміни, характер цих змін, їхню глибину. Якщо припустити, що старші мовляни репрезентують традиційний стан територіально-мовного утворення (своєрідний проміжний вихідний етап у його розвитку), а молодші — його завтрашній день (а так воно насправді і є), то можна вже тепер твердити про паралельність деяких елементів, про стійкість їх, про перспективність одних форм і, навпаки, «приреченість» інших, особливо якщо мати під рукою надійні цифри, реальну статистику вживаності елементів систем. Ми з певним ступенем вірогідності можемо навіть передбачити імовірний шлях розвитку того чи іншого діалекту (у деяких, принаймні, рисах).

Українські говори досліджуваної території зберігають, як, сподіваємося, впливає із статті, тип, вивчення їх під кутом зору диференціації мовців дозволяє простежити незаперечні зміни в системах.

Діалектальний фактаж із цієї території цінний і сам собою, бо відносно новий, він же і практично може допомогти, зорієнтувати, озброїти місцевих учителів-словесників у навчанні школярів, зокрема, російської літературної мови.

Список літератури: 1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. — К., 1980. — 244 с. 2. Дзєндзелівський Й. О. Конспект лекцій з курсу української діалектології. — Ужгород, 1965. — 121 с. 3. Закревська Я. В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті. — К., 1976. — 162 с. 4. Матвіяс І. Г. Групування говорів української мови. — У кн.: Структура українських говорів. К., 1982, с. 3—68. 5. Сагаровський А. А. Вокалізм українських говірок Белгородської області. — Вісн. Харк. ун-ту, 1976. Філол., № 140, с. 73—80. 6. Сагаровський А. А. Консонантизм українських говірок Белгородщини й українсько-російське міждіалектне контактування. — У кн.: XIV Респ. діалектологічна нарада. К., 1977, с. 34—36. 7. Сагаровський А. А. До питання про контакти різнодіалектних систем. — Вісн. Харк. ун-ту, 1979. Філол., № 183, с. 26—31. 8. Сагаровський А. А. Із діалектного словотворення контактної території (українсько-російські паралелі сучасної Белгородщини). — Вісн. Харк. ун-ту, 1981. Філол., № 217, с. 29—33. 9. Северьянова А. А. Вокалізм українських говорів Руднянського району Волгоградской області (к вопросу о контактах близкородственных языков). — У кн.: Праці XIII Респ. діалектологічної наради. К., 1970, с. 219—229. 10. Сікорська З. С., Шарпило Б. А. До характеристики системи словотворення іменників в українських говірках південно-східного мовного пограниччя. — У кн.: Праці XIII Респ. діалектологічної наради. К., 1970, с. 229—238. 11. Тимофеев В. П. Диалектный словарь личности. — Шадринск, 1971. — 141 с.

Надійшла до редколегії 07.09.83.

ПОНЯТТЯ ПОЕТИЧНОЇ ЛЕКСИКИ В СУЧАСНОМУ
МОВОЗНАВСТВІ

Поетична лексика — матеріал, який дає підстави вести серйозні дослідження як на стилістичному рівні, так і на рівні семантичному.

Дослідженням поетичної мови (і поетичної лексики в тому числі) займалися вчені різних епох.

Ще в античній літературі Арістотель протиставляв прозову мову поетичній і підкреслював, що прийоми, можливі для другої, неприйнятні для першої. Учення про художню мову, яка відхиляється від звичайної, тобто розмовної, і цим самим справляє враження на слухача, дається Арістотелем двічі: у «Поетиці» і «Риториці». Згідно з теорією Арістотеля засобами, що надають мові художнього характеру, є вживання слів незвичайних, зокрема іншомовних чи застарілих, і метафор. Під терміном «метафора» розумілась тоді більша частина тих мовних явищ, що пізніше позначилися терміном «троп».

Арістотель у «Поетиці» говорить, що будь-яке слово може бути або загальноновживаним, або глосою, або метафорою. Загальноновживане слово — це таке, яке вживають усі, а глоса — слово, яке вживають небагато людей. Крім того, у поезії може вживатися створене автором слово, тобто, говорячи сучасними термінами, авторський неологізм.

Автори українських поетик XVII ст. у визначенні поезії дотримувались думки, що не всякий віршований твір можна назвати поезією. Історик теж може вживати віршову мову, але він тільки передає події, а не зображує їх.

Розділяючи поезію за родами, Феофан Прокопович, наприклад, визначав і мову, якою повинен бути написаний твір. Так, вважалося за необхідне мову епопеї насичувати тропами, фігурами, порівняннями, вводити в тканину епопеї вигадки, байки, відступи. Порівняно з граматикою, астрономією, ораторським мистецтвом поезія є чутливо-ніжною, вона наслідує людські вчинки.

Митрофан Довгалецький порівнює поезію з садом (його поетика так і називається «Поетика. (Сад поетичний)»), а себе із дбайливим садівником, що доглядає цей сад. Він докладно розробляє вчення про метафору, багатство її різновидів, що звужують або розширюють значення слова.

У поетиках XVII—XVIII ст. відбилися найголовніші принципи художньої практики тієї доби. Ідучи за теорією трьох стилів Ломоносова, вибір лексики у поезії того часу обов'язково зумовлювався жанром поетичного твору, тобто належністю його до високого, середнього чи низького стилю. Це відповідно створювало певне коло лексики, поетичної лексики, що вживалася у кожному із цих стилів: крім загальноновживаної (це спеціально не обмовлювалося).

для високого стилю — книжна лексика, зокрема церковнослов'янськи, для середнього — невелика кількість архаїзмів та розмовних слів, для низького — розмовні та просторічні слова.

У вітчизняній російській, а також і українській поезії формування поетичного словника пов'язувалося із літературними напрямками.

У поезії класицизму поступово складається стійкий фонд високої лексики, що зберігається і тепер: *стежа, уста, мзда, глас* та ін.

Епоха романтиків завершує процес формування власне поетичної лексики, тобто поетизмів, куди увійшли найбільш вживані архаїзми: *древо, мовити, чертог, перст, діва, ланити* і под. Вони створюють деяку стильову підвищеність, що відрізняє поетичну мову від буденної, прозаїчної.

У поетів реалістичного напрямку відбувається подальше розширення і збагачення поетичного словника. Використовуючи установлені поетизми класиків і романтиків, вони вводять у поезію розмовну лексику, в тому числі простонародні та діалектні елементи.

Отже, процес формування тієї частини лексичного складу, яка відома як поетична лексика, — це тривалий процес, у якому відбито різні етапи. Вміщаючи в собі елементи давніх стилів, поетична лексика постійно розвивається і поповнюється.

Вивченню поетичної мови, в тому числі лексичних її засобів, присвятили свої роботи багато вчених. Серед них найвідоміші дослідники цієї проблеми у дожовтневому мовознавстві — О. Потебня і О. Веселовський; радянські вчені В. Виноградов, Г. Винокур, Л. Щерба, Д. Шмелов, Л. Булаховський, І. Білодід, О. Григор'єва, Н. Іванова, В. Григор'єв, А. Коваль, В. Русанівський, Л. Тарасов та ін.

О. Потебня, О. Веселовський, ряд інших дослідників [4; 7; 8; 11] дотримувалися тієї думки, що поетична мова є образною мовою. При цьому відношення між мовою і поезією мисляться як тотожність, так що мова і сама по собі розуміється як поезія. Під образністю мови мається на увазі створення художнього образу як деякого узагальнення, образу, який набуває значніших зв'язків, ніж їх може мати звичайне повідомлення.

Поетичній мові притаманна особлива функція — функція естетична, наряду з загальною і основною — комунікативною.

«Поетична функція мови спирається на комунікативну, виходить із неї, але створює над нею підпорядкований... закономірностям мистецтва новий світ мовних смислів і співвідношень» [5, с. 155].

Поезія завжди будується на мовній базі традиційного і нового. Від того, як зуміє поет пристосувати мовні засоби, успадковані сучасною поетичною мовою від минулого, для вираження сучасних проблем, багато в чому залежить художня виразність твору, його естетичний потенціал.

Дослідники поетичної мови, зокрема О. Григор'єва, Н. Іванова, В. Веселитський, вважають, що норми сучасної літературної мови

(як вони подані в тлумачних словниках) і норми віршованої мови сучасності різні. Остання у більшій мірі відкрита для лексики архаїчної, яка вийшла із активного вжитку. Те, що для літературної мови є застарілим, у поезії часто «високе» або «поетичне» [3; 12].

Ряд церковнослов'янізмів, застарівши у прямому номінативному значенні, активно функціонують у поезії в своїх переносних значеннях.

Створення високої тональності поетичного тексту не обмежується, звичайно, тільки включенням у нього архаїчно високої і поетичної лексики, але звертання до неї, обумовлене темою твору, збагачує фарби художника-поета.

Склад поетичної лексики неоднорідний. Крім архаїзмів, сюди входить ряд слів, обмежених у сполучуваності з іншими словами, що визначає їх стійке семантичне, нерідко метафоричне наповнення: *блаженний* (щасливий), *жар* (про душевний стан), *дар* (поетичний) та ін.

У «Курсі сучасної української літературної мови» за редакцією Л. А. Булаховського вказано, що до поетичної лексики слід віднести також слова з відтінком певної небуденності, стилістичної добірності, напр., *мрія*, *блакить*, *линуги*, *бажати* і под. При існуванні в літературній мові загальноновживаних синонімів-паралелей *мовити-говорити*, *витязь-богатыр*, *звитяга-перемога* — поетична мова віддає перевагу першим із них.

До фонду поетичної лексики, як вважають Г. Іжакевич, В. Сиротіна та ін., входять також різні розряди слів, що сприймаються як традиційно пов'язані з поезією, естетично відзначені. Це так звані поетичні символи. Сюди можуть входити назви небесних світил і явищ; деяких квітів, рослин і птахів; назви дорогоцінних каменів; позначення почуттів, деякі абстрактні поняття: *сонце*, *вітер*, *лілея*, *дзвін*, *вітрила*, *явір*, *тройнда* та ін.

У колективній праці «Сучасна українська літературна мова» за ред. І. К. Білодіда вказано також на мову фольклору як джерело поетичної мови.

Словами переважно поетичного вжитку в художній мові стали деякі діалектизми. Напр., *legim* (вітер) — у І. Франка, Лесі Українки, П. Тичини, А. Малишка.

Серед традиційно поетичної лексики існує чимало оцінних слів на зразок *дівчинонька*, *вітерець*, *веснонька* та под.

Можливість використання поетичного словника в індивідуальному художньому контексті криється у його постійному розширенні і оновленні. Так, до цього словника можна долучити слова типу *проводир*, *кермо*, *керманич*, *трудівник*, вжиті в новому словесному оточенні, з новими семантичними відтінками.

Поетичність слів — явище певної епохи. Нові літературні течії, відштовхуючись від старої спадщини, часто відмовляються і від поетичної лексики, що виходить із активного вжитку, нерідко переосмислюється. Так, напр., в коло поетичної входить «космічна» лексика, пов'язана із сучасними поняттями про Всесвіт.

Джерелом мови поезії є, звичайно, загальнонародна мова. Створюючи складні поетичні образи, поет добирає звичайні слова, спільні для поетичного і непоетичного мовлення. У поетичному контексті на ці слова нашаровується новий зміст, який розкривається у можливих поєднаннях слів. Так, у поезії ми зустрічаємо: *щасливі сутінки, щаслива далечинь, стомлена земля*. У необразній, непоетичній мові такі сполучення слів були б неможливі.

У той же час поетична мова відносно незалежна від законів загальнолітературної мови, тільки в поезії мова повністю розкриває свої можливості, вимоги до неї тут максимальні. Разом з тим, підкреслював В. Виноградов, — «це особливий тип художньої мови, що підкоряється загальномовним закономірностям і являє собою органічну єдність специфічних для нього «формантів» [6, с. 18].

До таких формантів належить і та окрема група поетичної лексики, що становить основу лексичних засобів поетичної мови. Це ті слова, що у словниках подаються з поміткою «високе», «поетичне», «урочисте». Напр., *хвилювати* (поет.) — хвилювати; *хід* (уроч.) — похід, процесія; *багрити* (поет.); *борня* (поет., уроч.); *ввись* (поет.); *вечоровий* (поет.).

Крім цих, можна сказати, власне поетичних, є цілий ряд слів, які набувають поетичності лише в контексті. Існуючи поза цим, вживаючись у прямому значенні, такі слова виконують свою основну, комунікативну функцію. У контексті загальномовна семантика слова змінюється, набуває нових обертонів, прирощення смислу. І тоді слово не тільки повідомляє, а й оцінює події, явища, об'єкти з естетичних позицій.

Слова в поетичній мові орієнтовані на систему тропів. Не лише слово, а словосполучення, речення, цілий контекст виділяють основне семантичне ядро, підкреслюють естетичну функцію слова. Тому поетичну лексику не можна розглядати поза поняттям поетична мова.

Цю позицію обстоює у своїх дослідженнях В. Григор'єв. Крім власне поетичної лексики, що є основою поезії, він розглядає слово у руслі поетики, в усьому обсязі його потенційних поетичних властивостей і підкреслює, як важливо оживити «внутрішню форму» слова, його етимологію. Цей прийом є одним із способів наповнення слова поетичною семантикою. Значну увагу дослідженню «внутрішньої форми» приділяв у своїх роботах ще О. О. Потебня.

У сучасному мовознавстві значно зріс інтерес дослідників до вивчення семантичних процесів взагалі і до поетичної семантики зокрема. Це дає можливість розглядати семантичні перетворення поетичного слова у мовному процесі. Отже, поняття поетичної лексики як проблеми лінгвістики розглядається у зв'язку з широким дослідженням поетичної (художньої) мови.

До поетичної лексики, як бачимо, у різні епохи відносили різні групи слів. Сучасна лінгвістика, беручи до уваги дослідження минулого, визначає свій поетичний словник. До поетизмів, таким чином, відносимо слова, зафіксовані у словниках з поміткою

«високе», «поетичне», «урочисте»; слова — поетичні символи; поетичні (індивідуальні) неологізми. Також до поетичної лексики належать слова, що розкривають своє головне, оцінне, значення у контексті.

Проблема поетичної лексики, дослідженням якої займається цілий ряд лінгвістів, і сьогодні вивчена недостатньо. Немає спільної, єдиної думки про віднесення того чи іншого слова до поетичного словника.

Поетичне слововживання (як і поетичне мовлення взагалі) — це процес, що постійно рухається, процес використання найрізноманітніших мовних засобів для передачі у поетичному слові не просто повідомлення, а й естетичної оцінки його. Звідси така висока оцінка слова. Слово — назва художнього твору (Слово о полку Ігоревім; Слово про рідну матір); слово — символ («слово, моя ти єдина зброя...» — Леся Українка); слово — назва течії — письменство, словесність, красна словесність.

Динамізмом поетичного словника, його здатністю весь час змінюватись, поповнюватись, зростати, в тому числі й за рахунок семантичних прирощень, зсувів та перетворень, зумовлюється актуальність проблеми вивчення семантичних процесів у поетичній мові. Семантичні зміни у лексичному складі сучасної поезії заслуговують особливої уваги дослідників-мовознавців, оскільки допомагають глибше зрозуміти поетичну мову як одну з найважливіших форм вираження духовного, естетичного ідеалу народу.

Список літератури: 1. Аристотель. Поетика. — К., 1967. — 134 с. 2. Білодід І. К. Поетична мова Максима Рильського. — К., 1965. — 174 с. 3. Веселитський В. В. Отвлеченная лексика в русском литературном языке XVIII — начала XIX в. — М., 1972. — 319 с. 4. Веселовский А. Н. Историческая поэтика. — Л., 1940. — 648 с. 5. Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. — М., 1963. — 255 с. 6. Виноградов В. В. О теории художественной речи. — М., 1971. — 240 с. 7. Винокур Г. О. Избранные работы по русскому языку. — М., 1959. — 492 с. 8. Потебня А. А. Эстетика и поэтика. — М., 1976. — 614 с. 9. Сивокінь Г. М. Давні українські поетики. — Вид-во Харк. ун-ту, 1960. — 107 с. 10. Тарасов Л. Ф. Поэтическая речь (Типологический аспект). — Изд-во Харьк. ун-та, 1976. — 140 с. 11. Шмелев Д. Н. Слово и образ. — М., 1964. — 121 с. 12. Языковые процессы современной русской художественной литературы. Поэзия. — М., 1977. — 391 с.

Надійшла до редколегії 16.12.83.

М. І. ФІЛОН

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ ПОЛІСЕМІЇ

Досліджуючи у 50-х — на початку 60-х років семантику фразеологізмів (Ю. Д. Апресян, І. І. Чернишова), їх функціонально-стилістичні особливості (Г. Я. Дементьева, Н. А. Кірсанова), окремі питання перекладу художніх творів (Л. Е. Бінович), мовознавці звертаються до детального вивчення явища полісемії фразеологіч-

них одиниць. У цей же період з'являються дослідження Ю. Р. Гепнера, О. І. Єфімова, В. Ф. Рудова, в яких наявність полісемії у сфері фразеології заперечується.

Звичайно, питання «притаманна чи ні полісемія фразеологізмам» дискусійним назвати не можна, адже багатозначність фразеологічних одиниць (ФО) є реальним явищем мови. Не випадково, що лексикографи віддавна звернули свою увагу на полісемію ФО. Можна навести численні факти відображення її у лексикографічних та фразеографічних працях. Так, «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка фіксує полісемію фразеологізмів різних розрядів: дієслівних — «*Ні на що звівся*. а) Разорился, обеднел, прожился. б) обессилел, исхудал от болезни, горя и пр.» [26, т. 2, с. 565]; іменникових — «*Лиха година*. Плохие, тяжелые времена... *Лиха година* часто употребляется в значении: злой рок, злая судьба» [26, т. 1, с. 297]; прислівникових — «*До ладу*. а) Кстати, толково, умно, уместно. ... б) Как следует, хорошо» [26, т. 2, с. 339].

Доволі широко відбита багатозначність ФО у сучасних словниках.

Л. Г. Скрипник, аналізуючи матеріал перших трьох томів одинадцятитомного «Словника української мови», показала, що «з 2990 фразеологізмів як полісемічні подано 188, серед них переважна більшість організована за типом словосполучення, зокрема найбільше: дієслівних — 130..., іменних — 15 ..., сполук з одним повнозначним словом — 19... Засвідчена полісемія і в фразеологічних одиницях, організованих за моделлю незамкнених фраз..., а також серед компаративних зворотів...» [21, с. 206—207]. Як відомо, В. М. Глухов установив, що у «Фразеологическом словаре русского языка» за редакцією О. І. Молоткова 17 % фразеологізмів мають декілька значень.

Відображена багатозначність у фразеологічних словниках, укладених на матеріалі інших мов.

Незважаючи на значні успіхи, досягнуті ученими у дослідженні полісемії ФО, окремі її важливі моменти ще не стали предметом аналізу, а деякі з тих, що розглядались, потребують уточнення та конкретизації як у практичному, так і теоретичному плані [див. з цього приводу, наприклад: 1, с. 108; 14, с. 15—16; 15, с. 31]. Безперечно, це питання у повному його обсязі може бути досліджене завдяки зусиллям багатьох мовознавців.

У цій статті ми, зупиняючись на короткому аналізові основних аспектів вивчення багатозначності фразеологізмів, виділяємо деякі сторони даного питання, які вимагають свого подальшого дослідження, зокрема, — на матеріалі ФО української мови.

Можна констатувати кілька аспектів вивчення полісемії ФО: визначення джерел розвитку багатозначності, аналіз семантичної структури полісемічних фразеологізмів, установлення чинників, які зумовлюють високу стійкість семантики ФО, і чинників, дія яких призводить до появи нових значень, дослідження шляхів розвитку нових значень та способів його утворення, синхронічний

та діяхронічний аналіз багатозначних фразеологізмів, порівняльний аналіз полісемії ФО і слова, з'ясування зв'язку багатозначності з колом інших системних відношень, дослідження полісемії ФО літературної мови та діалектних фразеологізмів, відображення полісемії у словниках, вивчення багатозначності як джерела збагачення семантичного потенціалу фразеологічного складу мови. Цінним є те, що полісемія ФО у роботах радянських лінгвістів досліджується на матеріалі різних мов [3].

Специфіка лексико-семантичної системи кожної з мов впливає як на методику аналізу, так і на результати досліджень. Не може не впливати на результати досліджень і різне розуміння мовознавцями фразеологічної одиниці, її визначальних ознак. Однак, незважаючи на це, учені, розглядаючи питання про джерела розвитку багатозначності у фразеології, вказують [див.: 21, с. 206; 18, с. 252; 23, с. 101—102], що явище полісемії у всіх досліджуваних мовах більш характерне для фразем і дуже обмежене серед стійких фраз із замкненою структурою та серед стійких фраз із незамкненою структурою. Так, І. І. Чернишова слушно зазначає: «До числа фразеологічних одиниць, які характеризуються переважною моносемічністю, належать, перш за все, одиниці з синтаксичною структурою предикативних сполучень і речень» [23, с. 101].

Мовознавці пояснюють це тим, що ФО, різні за своєю синтаксичною будовою (словосполучення і речення), відповідно виражають поняття і судження. ФО, побудовані за моделлю словосполучення, функціонують у складі речення як окремі слова і володіють більш високою здатністю до розвитку нових значень, ніж вислови, побудовані як речення.

Проте не всі розряди фразеологізмів однаково тяжіють до розвитку багатозначності. Спостереження, здійснені на матеріалі російської мови, показали, що полісемія найбільш поширена серед адвербіальних та дієслівних ФО, значно менше багатозначних фразеологізмів серед іменного розряду [8, с. 49; 19, с. 120].

На жаль, поки що досить повно не досліджений жоден з розрядів ФО української мови.

Визначаючи, наскільки багатозначність характерна для іменних, дієслівних та інших ФО, і враховуючи, що вони в українській мові кількісно представлені по-різному, потрібно встановити п'ятому вагу полісемічних фразеологізмів у кожному з розрядів. Не менш важливо отримати і певні статистичні дані про поширення полісемії у фразеології, що, очевидно, частково допоможе зрозуміти загальні тенденції розвитку фразеологічного значення (у плані — статика та динаміка).

Аналіз семантики багатозначних фразеологізмів складається з опрацювання методики дослідження, характеристики лексико-семантичних варіантів, розмежування полісемічних і омонімічних ФО.

Докладно перший із цих моментів розроблений у працях Н. М. Амосової, Ю. Д. Апресяна, С. Г. Гавріна, В. М. Глухова,

В. П. Жукова, М. І. Сидоренка, Л. Г. Скрипник, М. Т. Тагієва, І. І. Чернишової та ін. Можна назвати такі методи дослідження полісемії ФО, як оточення, апікації, підстановки смислового еквівалента, синонімічної та антонімічної субституції. Серед конкретних показників полісемії фразеологізмів учені виділяють особливості керування, різні синтаксичні функції, різну валентність тощо. Зазначимо, що методика дослідження багатозначних ФО в основному розробляється на матеріалі дієслівних фразеологізмів, значно менше — на матеріалі інших розрядів. Важливо, на наш погляд, дослідити і деякі інші фразеологізми, перш за все — адвербіальні, бо хоча методи дослідження і залишуться спільними, але відбудеться конкретизація способів розмежування значень, показників багатозначності. Існують певні розбіжності у виборі вченими деяких прийомів аналізу, критеріїв розмежування значень. Це зумовлено, зокрема, різними поглядами мовознавців на те, скільки понять виражає багатозначний фразеологізм [4, с. 169; 19, с. 119; 22, с. 10].

Аналіз семантики багатозначних фразеологізмів показує, що серед них переважають одиниці з двома значеннями. Мовознавці визначають типи відмінностей між лексико-семантичними варіантами, встановлюють характер відношень між ними, досліджують їх семантичну структуру [5; 7; 12; 19 та ін.].

Аналізуючи лексико-семантичні варіанти багатозначних ФО, фразеологи вказують на необхідність розмежування омонімічних і полісемічних фразеологізмів. Найповніше ця проблема розроблена на матеріалі російської мови (дослідження В. Л. Архангельського, В. М. Глухова, А. М. Емірової, В. В. Істоміної, Л. І. Ройзензона, М. І. Сидоренка та ін.).

На матеріалі української мови це питання вивчають Н. Д. Бабич [2], М. Т. Демський [6], Л. Г. Скрипник [21, с. 207—210].

Мовознавці зазначають, що розвиток нових значень може привести до руйнування семантичної тотожності фразеологізму самому собі і до виникнення омонімічних ФО. Фразеологічні омоніми можуть утворюватися і внаслідок різного переосмислення вільних словосполучень.

Виходячи з обстеження фразеологічного матеріалу, уміщеного в одинадцятитомному «Словнику української мови» [25], констатуємо значну неоднорідність способів утворення фразеологічних омонімів. У подальших дослідженнях детально розглянемо це питання.

Деякі фразеологи вказують на необхідність розмежування широкозначності і полісемії у фразеології. З'являються роботи, в яких розмежовуються широкозначні і полісемічні ФО. Але ця проблема в цілому залишається маловивченою і багато в чому дискусійною.

Потребує свого подальшого вивчення і питання, пов'язане з виявленням чинників, які зумовлюють появу нових значень.

Серед факторів, дія яких стимулює розвиток багатозначності, мовознавці виділяють, зокрема, полісемію лексем, які входять до

складу фразеологізму, звертають свою увагу на залежність багатозначності фразеологізмів від ступеня семантичного злиття компонентів ФО. Цікавим у цьому плані є дослідження С. Г. Гавріна «До питання про полісемію фразеологізмів сучасної російської мови», у якому автор називає чинники інтралінгвістичного та екстралінгвістичного характеру [4, с. 168; 17].

Фразеологи зазначають [13, с. 25; 24, с. 48], що багатозначність ФО хоча і реальне явище, але у порівнянні з лексичною полісемією вона значно обмеженіша, а тому не менш важливого значення набуває питання при визначенні тих чинників, які зумовлюють більш високу (у порівнянні з лексемами) статичність семантичної структури ФО. Це завдання багато в чому збігається з визначенням головних ознак фразеологізмів і допоможе глибше зрозуміти їх суть [16].

Серед основних причин, які перешкоджають широкому розвитку багатозначності ФО, ч асто називають високий ступінь абстрактності фразеологічного значення. Ми схилиємось до думки тих мовознавців, як вважають, що значення більшості фразеологізмів є конкретніші від значення слова. Вживаючи визначення «високий ступінь абстрактності», мовознавці вказують, на нашу думку, не на абстрактність значення ФО, а на певне протиріччя між поняттям, вираженим вільним словосполученням, і тим поняттям, що утворилося в результаті фразеологізації цього словосполучення, або ж на певну невідповідність між образом ФО та її поняттєвою основою.

Абстрактність значення пов'язана з відсутністю конкретно-чуттєвих елементів семантики слова або ФО, та з характером змісту понять, що виражаються цими одиницями мови. Дослідження показали [див., наприклад: 10, с. 20], що зміст понять фразеологізму та співвідносного із ним слова-ідентифікатора хоча і має багато спільного, однак не є ідентичним: крім спільних із словом-ідентифікатором (якщо воно є) семантичних елементів фразеологізм, як правило, включає додаткові; якщо ж таке слово відсутнє, то своєрідним ідентифікатором ФО є словосполучення або і ціле речення, що свідчить у першу чергу про особливий характер поняттєвої основи фразеологізму. Поняттєві ж ознаки є однією із складових частин семантики слова або фразеологізму. Семантична структура останнього складніша за свою будову від семантики слова.

Виходячи з цього, вважаємо, що є певні підстави для того, щоб дещо уточнити дане питання. Очевидно, що при цьому потрібно звернути особливу увагу на співвідношення у значенні ФО конкретного — абстрактного, чуттєвого — раціонального, конотативного — денотативного та на особливості їх взаємодії.

Актуальним і необхідним є питання про шляхи розвитку нових значень. На сьогодні на дану проблему існує дві точки зору. Першої точки зору дотримуються учені, які полісемію ФО пояснюють послідовним розвитком нових значень за схемою: «вільне словосполучення → фразеологізм із первинним значенням → фразеоло-

гізм із вторинним значенням». Послідовники другої точки зору процес утворення нових значень пояснюють паралельною метафоризацією словосполучень.

На думку багатьох мовознавців, при дослідженні даного питання потрібно використовувати як першу, так і другу точку зору, бо вони не виключають одна одну, а доповнюють, допомагаючи всебічніше зрозуміти еволюцію семантики ФО.

Розглядаючи ці питання, потрібно, на наш погляд, розмежовувати причини, дія яких призводить до появи нових значень, від шляхів розвитку нових значень та типів переносу, способів утворення нових значень.

Досліджуючи дієслівні ФО, В. М. Глухов приходить до висновку, що основним способом утворення фразеологічної полісемії є метафоризація [5, с. 8]. На основі різних типів переносу значення дослідник виділяє сім груп багатозначних дієслівних фразем.

Розвиток нових значень на матеріалі номінативних фразеологізмів англійської мови досліджує Р. І. Ковальова-Виноградова [12]. Зокрема, вона вказує, що полісемія ФО утворюється в результаті розширення значення, його звуження та переносу.

Виникнення багатозначності у фразеологічних одиницях приводить до збагачення та розширення семантичного потенціалу фразеологічного складу мови. Чекає на своє подальше вивчення питання про те, яке місце серед інших джерел збагачення фразеологічного складу мови та його семантичного потенціалу займає багатозначність. (На матеріалі німецької фразеології це питання досліджує С. Н. Денисенко).

Аналіз усіх цих проблем найтіснішим чином пов'язаний з проблемами синхронії та діакронії фразеології. В. М. Мокієнко указує, що майже повна відсутність робіт із діакронічної фразеології перешкоджає подальшому розвитку досліджень багатьох теоретичних і практичних питань синхронічної фразеології. Це безпосередньо стосується і питання багатозначності фразеологізмів.

Серед робіт, які розглядають полісемію фразеологізмів у діакронічному плані, слід назвати дослідження Л. Г. Скрипник [20], М. Ф. Палевської [17].

Вивчаючи те чи інше питання, пов'язане з аналізом семантики ФО та розвитком полісемії, мовознавці звертаються до зіставлення значення фразеологізму із значенням слова [9; 10; 11], що цілком правомірно, бо такий підхід зумовлений потребою подальшого порівняльного дослідження семантики слова і фразеологічної одиниці. Це допоможе глибше зрозуміти спільне та відмінне між ними, має певне значення для встановлення місця ФО у системі мови.

Малодослідженими залишаються питання полісемії діалектних фразеологізмів, зв'язку багатозначності з іншими системними відношеннями у фразеології.

Особливе значення має вивчення полісемії для розвитку фразеографії.

Власне, практичні потреби є однією з головних причин, які зумовили самостійне дослідження даного питання, що, як відзначають мовознавці, позитивно впливає на розмежування значень, установлення їх кількості, тлумачення семантики фразеологізмів у словниках (праці О. М. Бабкіна, В. М. Глухова, Х. Х. Єзієва, Д. І. Квеселевича та ін.).

Отже, питання про полісемію фразеологічних одиниць як і кожна складна лінгвістична проблема, по-перше, явище багатоглядне.

Існують різні напрямки його вивчення. По-друге, ряд складників проблеми багатозначності фразеологізмів потребує свого подальшого аналізу, уточнення, конкретизації. Деякі з цих складників ми і плануємо розглянути на матеріалі ФО сучасної української літературної мови.

Список літератури: 1. Авксентьев Л. Г. Полісемія фразеологічних одиниць сучасної української літературної мови. — У кн.: Питання фразеології східнослов'янських мов. К., 1972, с. 108—109. 2. Бабич Н. Д. Фразеологічна омонімія і полісемантизм. — У кн.: Українське мовознавство. К., 1980, вип. 8, с. 113—118. 3. Бушуй А. М. Библиографический указатель литературы по вопросам фразеологии. — Самарканд, 1979, вып. 5, с. 60—62. 4. Гаврин С. Г. К вопросу о полисемии фразеологизмов современного русского языка. — В кн.: Вопросы фонетики, словообразования, лексики рус. яз. и метод. его преп. Пермь, 1964, вып. 1, с. 167—172. 5. Глухов В. М. Полисемия и омонимия глагольных фразем в современном русском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Ростов н/Д, 1971. — 18 с. 6. Демський М. Т. Дієслівні фразеологічні омоніми. — Укр. мова і літ. в школі, 1974, № 3, с. 43—46. 7. Єзиев Х. Х. Основные типы смысловых структур многозначных фразеологизмов. — Ученые зап. Кавказо-Восточ. НИИ. Нальчик, 1975, т. 27, с. 87—95. 8. Жуков В. П. К вопросу о многозначности фразеологизмов. — В кн.: Вопросы фразеологии. Ташкент, 1965, с. 41—53. 9. Жуков В. П. О сопоставлении многозначности фразеологической единицы с многозначностью слова. — В кн.: Проблемы устойчивости и вариативности фразеологических единиц. Тула, 1968, с. 195—202. 10. Жуков В. П. Семантика фразеологических оборотов. — М., 1979. — 759 с. 11. Зимин В. И., Никитин А. В. Многозначность слов и фразеологизмов. — В кн.: Вопросы семантики фразеологических единиц. Новгород, 1971, ч. 1, с. 128—139. 12. Ковалева-Виноградова Р. И. О полисемии фразеологических единиц в современном английском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — М., 1974. — 36 с. 13. Кукин А. В. Английская фразеология (теоретический курс). — М., 1970. — 344 с. 14. Медведев Ф. П. На шляху створення фразеологічного словника української мови. — Інформ. матеріали Наук. ради з проблеми «Закономірності розвитку нац. мов у зв'язку з розвитком соц. націй». К., 1970, вип. 8, с. 13—25. 15. Мокиєнко В. М. Славянская фразеология. — М., 1981. — 207 с. 16. Назарян А. Г. О полисемии в сфере фразеологии. — В кн.: Семантика и грамматика языковых единиц. М., 1980, с. 53—61. 17. Палевская М. Ф. Многозначность глагольных фразеологических единиц. — Рус. яз. в школе, 1971, № 3, с. 61—66. 18. Сидоренко М. И. О фразеологических омонимах. — Ученые зап. МОПИ им. Н. К. Крупской. М., 1966, т. 160, вып. 11, с. 251—260. 19. Сидоренко М. И. Смысловая структура фразеологизма. — В кн.: Программа и краткое содерж. докл. к X науч.-метод. конф. Сев.-Зап. зонального об-ня каф. рус. яз. пед. ин-тов. Л., 1968, с. 119—122. 20. Скрипник Л. Г. Розвиток полісемії у фразеологічній системі української мови. — Мовознавство, 1973, № 3, с. 3—12. 21. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. — К., 1973. — 280 с. 22. Степанова М. М. О многозначности глагольных устойчивых словосочетаний в современном французском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — М., 1974. — 27 с. 23. Чернышева И. И.

Фразеология современного немецкого языка. — М., 1970. — 200 с. 24. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. — М., 1969. — 231 с. 25. Словник української мови: В 11-ти т. — К., 1970—1980. 26. Словарь української мови: В 4-х т.: Зібрала ред. журн. «Киевская старина» / Упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Грінченко. — К., 1907—1909.

Надійшла до редколегії 23.12.83-

В. Г. ГОНЧАРЕНКО

**КРИЛАТІ ВИСЛОВИ КЛАСИКІВ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ
ЯК ЗАСІБ СТВОРЕННЯ ОБРАЗНОЇ СИСТЕМИ МОВИ
У ТВОРАХ МИХАЙЛА СТЕЛЬМАХА
ТА ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО**

Створення крилатого вислову, що широко входить у скарбницю загальнонаціональної мови — це високе мистецтво художника слова, складний творчий процес письменника, який глибоко відбиває найточніші нюанси думки у слові.

Аналізуючи стилістичну роль крилатих висловів у романах П. Загребельного та М. Стельмаха, слід звернути особливу увагу на крилаті вислови, авторами яких є класики марксизму-ленінізму. Ця група крилатих висловів має спільний фон для усіх мов народів Країни Рад, що в значній мірі набули широкого застосування після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Їх семантика тісно пов'язана з контекстом твору і відбиває ідейний замисел, який ставить перед собою автор. Абсолютна більшість крилатих висловів Маркса, Енгельса, Леніна стали основою міжнародних, інтернаціональних крилатих висловів. Зазначимо, що «удалі, влучні фразеологічні вислови, — як пише професор Ф. П. Медведев, — не залишаються у тій мові, на ґрунті якої вони утворилися, а дуже часто стають справді крилатими, поширюючись і на інші мови, відіграючи важливу роль у піднесенні культурно-естетичного рівня інших народів, бо культура мови, слова є частиною культури взагалі» [7, с. 64].

Широкому розповсюдженню крилатих висловів класиків марксизму-ленінізму на Україні сприяв той факт, що вони, відрізняючись відтворюючи реальний світ, доносять до читача правду життя.

Мовна майстерність Маркса, Енгельса, Леніна завжди була, є і буде для нас невичерпним джерелом мудрості та загальнолюдської культури. Афоризми, крилаті вислови постійно знаходять широке відбиття у класичних творах українських радянських письменників. Майстерне вживання художнього слова, глибоке знання мови класиків марксизму-ленінізму, вміння органічно злитися з мовною тканиною твору, використати їх для підсилення образу, події — ось далеко не всі можливості, в яких розкривається функціональна роль крилатих висловів у творах М. Стельмаха та П. Загребельного. Наприклад, у романі «Велика

рідня» М. Стельмах органічно вплітає у контекст лише одну лексему («опіуми») крилатого вислову «Релігія — опіум для народу»: «Вже другий раз приходиться до кринички Дмитро Горищвіт і Юрко Підпригора. Юрко зовсім не вірить у чудо і святого впевнено обзиває їх *«опіумами»* [11, с. 314].

Крилатий вислів «Релігія — опіум для народу» належить, як відомо, К. Марксу. У Вступі «До критики гегелівської філософії права» він писав, що «релігія — це зітхання пригнобленої істоти, серце безсердечного світу, подібно до того, як вона — дух бездушних порядків. Релігія є *опіум* народу» [1, с. 385]. В. І. Ленін, розглядаючи питання ролі релігії у соціалістичному суспільстві, майстерно застосовує цей вираз у роботі «Соціалізм і релігія» [3].

У наведеному контексті лексема «опіуми» виступає у ролі символу крилатого вислову. Але читач відразу сприймає геніальні слова К. Маркса. Крилаті вирази часто вживаються у контексті без одного або кількох компонентів. На можливість такого використання крилатого вислову вказував Б. О. Ларін: «У тривалій мовній практиці «найулюбленіші» вирази втрачають подробиці, скорочуються, зберігаючи лише необхідні елементи, часто тільки початок формули, звичне, давно відоме всім пам'ятне розуміється з півслова, з півнатику. Первісний, звичний склад речення деформується, від нього залишається сигнальний фрагмент» [6, с. 220]. Однак слід зазначити, що зміст крилатого вислову майже повністю зберігається. Така трансформація крилатого вислову зумовлена необхідністю певною мірою пом'якшити категоричність вислову або залишити за читачем право на деякий домисел. Аналізований нами крилатий вислів, взятий з роману «Велика рідня», доповнює характеристику образу Юрія Горищвіта та характеризує його ставлення до релігії. За радянської доби цей крилатий вислів набув досить широкого розповсюдження у суспільно-політичній літературі, зокрема атеїстичній, одержавши нового осмислення, відповідного звучання в аналізованих художніх творах. Наприклад, у романі «Правда і кривда» крилатий вислів допомагає читачеві глибше розкрити підступну натуру Поцілуйка: «— Ви прийшли привітати мене з Днем Перемоги? — Ні... але й так, — спочатку розгублюється Поцілуйко і починає сердитись. «Бач, *попище, опіум для народу*, а на язиці тримає не молитви, а насмішки». В Поцілуйка злішають очі...» [12, с. 353]. Автор використовує крилатий вислів не стільки для розкриття ставлення Поцілуйка до релігії, скільки для характеристики підступної, підлої натури «нечестивого Іуди» Поцілуйка. До речі, суфікс *-ищ-* у лексемі «попище» надає усьому виразу емоційно-експресивного забарвлення, підкреслюючи негативність цього образу.

За допомогою емоційно-експресивних засобів письменник часто передає різноманітне почуття: гнів, обурення, співчуття, біль, іронію тощо. Іноді письменник з метою передачі іронічного ефек-

ту вдається до зіткнення двох стилів: високого, носієм якого є крилатий вислів, та народно-розмовного, просторіччя.

Для підсилення експресивно-індивідуальної характеристики образу Самуся у романі «Левине серце» П. Загребельний творчо використовує вислів Ф. Енгельса «Стрибок із царства необхідності в царство свободи». При цьому органічно поєднує крилатий вислів Ф. Енгельса зі словами «Інтернаціоналу», подаючи їх російською мовою: «Прорив з царства необхідності в царство свободи Самусь здійснив *«своею собственной рукой»*, без будь-якої допомоги, без створення йому особливих умов, власне на голому місці» [8, с. 130].

У наведеному контексті фрагмент крилатого вислову «своею собственной рукой» набуває підкреслено іронічного характеру і збагачує функцію трансформованого попереднього крилатого вислову.

У працях В. І. Леніна є численна кількість крилатих висловів, які широко використовуються для обґрунтування різних історичних, філософських положень, для ідейної боротьби з опонентами, але найбільш важливо є те, що величезна кількість неповторних за глибиною та мудрістю образних висловів, думок належить йому самому.

Далеко за межами Радянського Союзу відомі ленінські крилаті слова «наздогнати й перегнати». Вони стали символом поступального руху вперед, діалектикою нашого життя. Розкриваючи образи Карналя та Кучмієнка (роман «Розгін») П. Загребельний, щоб глибше розкрити внутрішні пружини тяги до знання Карналя, непомітно, спокійно, в розповідній формі, майстерно вводить у контекст крилатий вислів «наздогнати й перегнати», запозичений у В. І. Леніна: «Підтримував Карналя лише Кучмієнко, але обидва розуміли, що це солідарність невдах і незлостиво сміялися, що *наздогнати і перегнати*, може, в якомусь-там майбутньому — близькому чи далекому — всіх тих геніїв, унікалів, недосяжних і неприступних тим часом для безнадійно відсталих. Непомітно кожен з них обрав свій метод подолання відставання: *доганання й переганання*» [10, с. 57].

Автор відносить зміст цього виразу одноразово і до Кучмієнка. Вже в наступному реченні письменник за допомогою граматичної трансформації цього вислову («наздогнати й перегнати» — «доганання й переганання») і контекстуального доповнення розкриває різні шляхи й методи, які оберуть потім ці два героя у своєму житті. До кінця роману читач бачить вірність Карналя принципу «бути завжди попереду». Саме за допомогою цього крилатого вислову письменник настраює читача на певну характеристику героя.

Принцип мирного співіснування двох систем — соціалістичної і капіталістичної, — що лежить в основі зовнішньої політики Радянського Союзу, був сформульований В. І. Леніним.

Ленінський крилатий вираз «мирне співіснування» сьогодні вийшов далеко за межі нашої Батьківщини. Він став практичним надбанням усіх народів світу, тому що сьогодні питання захисту миру, роззброєння невід'ємно пов'язані з ленінською ідеєю мирного співіснування.

Ці слова увійшли до інтернаціонального фонду різних мов і народів. Вони стали вже невід'ємною складовою частиною мови певного народу, країни, як стало невід'ємною частиною нашого соціалістичного життя геніальне ленінське вчення про можливість мирного співіснування країн з різними соціальними системами.

Крилатий вислів «мирне співіснування» у романі П. Загребельного «Левине серце» виконує найважливішу функцію, відбиваючи відношення автора до об'єктивної дійсності: «Карпо-ярівці з страхом, змішаним з боязкою шанобливістю, поглядали, як «бригада» береться до розкопування могил, як горить під нею земля, як в один день ламається, порушується, знищується *мирне співіснування віків*, сімейств, яке панувало у цьому місці вічного спочинку» [8, с. 105].

Крилатому вислову властива висока функціональна навантаженість. Поряд з головною функцією повідомлення нових знань, яка складає основу семантико-стилістичного ефекту оригінальності, крилатий вислів виконує також ряд додаткових стилістичних функцій: експресивно-оформлювальна, тобто яскравості, разючості формулювання, а через неї створення активізації мислення читача, актуалізації відомої істини, досягнення компактності, стислості викладу. Наведені вище контекстуальні приклади яскраво ілюструють цю думку.

У «Маніфесті Комуністичної партії», геніальними творцями якого є К. Маркс та Ф. Енгельс, є такі слова: «Нехай пануючі класи тремтять перед Комуністичною Революцією. Пролетарям нічого втрачати в ній крім своїх кайданів» [2, с. 441]. Слова «Пролетарям нічого втрачати в ній крім своїх кайданів» набули широкого розповсюдження та вживання у різних стилях літератури, в тому числі художньої. Розкриваючи образ Дмитра Череди з роману «З погляду вічності», П. Загребельний підкреслює емоційну загостреність його характеру словами крилатого вислову: «Але я не мав чого втрачати, як той пролетаріат, що скинув з себе ланцюги» [9, с. 80].

Автор вдається до трансформації вислову, досягаючи експресивно-оціночної характеристики образу, при цьому мова героя набуває виразності, образності, яскравості, розкриває певну ерудицію Дмитра Череди. Ввівши у текст вказівний займенник «той», автор тим самим підсилив експресію вислову. О. І. Єфімов пише: «Займенники, що виступають паралельно з іменниками, експресивні тоді, коли на них падає логічний наголос» [5, с. 171].

У цьому ж романі П. Загребельний звертається до геніальних слів Леніна: «Вчитись, вчитись і вчитись»: «— Були заповіді? Були. Зміцнювати, берегти, покращувати... Дружбу народів. Ра-

дянський Союз, армію, партію, вірність принципам... *Вчитися й вчитися...* Всі заповіді виконано» [9, с. 190].

Цей мудрий лєнінський вислів звучить у контексті як піднесений урочистий лозунг, як програма дій для майбутніх поколінь. «Мова Лєніна,— пише академік І. К. Білодід,— стоїть на загальнонародній мовній основі, на міцних та чистих джерелах народно-розмовної мови, її афористичності, одвічної мудрості, словесні образи якої, відбиті в народних прислів'ях, приказках та крилатих виразах, пронизують всю мовну тканину творів Лєніна» [4, с. 73—74].

Крилаті слова і вислови Маркса, Енгельса, Лєніна, їх наукова фундаментальність і строгість, непереборна залізна логіка, краса, найвищий рівень інтелектуальності, афористичності в сполученні з яскравим народним виразом, їх ударна сила, цілеспрямованість, лаконізм, динамічна емоційність і ясність стали зразком для всіх стилів літературної мови — наукового, публіцистичного, ораторського, епістолярного і — в багатьох гранях — художнього [4, с. 114]. Ці короткі і влучні слова, перемагаючи опір буржуазної пропаганди, все гучніше звучать в усіх куточках земної кулі, несучи на різних мовах ідеї марксизму-лєнінізму, ідеї правди і миру.

Список літератури: 1. *Маркс К.* До критики гегелівської філософії права: Вступ.— Маркс К., Енгельс Ф. Тв., т. 1, с. 384—397. 2. *Маркс К., Енгельс Ф.* Маніфест Комуністичної партії.— Тв., т. 4, с. 405—441. 3. *Лєнін В. І.* Соціалізм і релігія.— Повне зібр. тв., т. 12, с. 132—136. 4. *Бєлодєд І. К.* Лєнинская теорія національно-язикового строїтельства в социалистическом обществе.— М., 1972.— 214 с. 5. *Ефимов А. И.* Стилистика русского языка.— М., 1969.— 262 с. 6. *Ларин Б. А.* Очерки по фразеологии.— Уч. записки ЛГУ, № 193. Очерки по лексикологии, фразеологии и стилистике, 1956, с. 234—241. 7. *Мєдвєдєв Ф. П.* Українська фразеологія: Чому ми так говоримо.— Х., 1982.— 230 с. 8. *Загребельний П. А.* Левинє серце.— К., 1978.— 327 с. 9. *Його ж.* З погляду вічності.— К., 1970.— 247 с. 10. *Його ж.* Розгін.— К., 1976.— 671 с. 11. *Стельмах М. П.* Велика рідня. Тв. у 5-ти т.— К., 1962.— Т. 3. 698 с. 12. *Його ж.* Правда і кривда. Тв. у 5-ти т.— К., 1962.— Т. 4. 651 с. 13. *Його ж.* Чотири броди. Тв. у 7-ми т.— К., 1983.— Т. 6. 606 с.

Надійшла до редколегії 08.01.85.

ЗМІСТ

Спадщина О. О. Потебні і проблеми філології

<i>Лагунов О. І.</i> Поезія і дійсність в естетичі О. О. Потебні	3
<i>Луцька Ф. Й.</i> «Одіссея» в українському перекладі О. О. Потебні	10
<i>Сукаленко Н. І.</i> Уявлення як частина мовної свідомості	17
<i>Широкорад Є. Х.</i> Займенникові утворення з суфіксом -ьн- агентивної семантики у давньоруській книжно-писемній мові	25
<i>Коробейников В. Б.</i> До питання про внутрішню форму знака і тексту . .	32

Літературознавство

<i>Гноєва Н. І.</i> Вчений і моральні проблеми сучасності	37
<i>Мимрик Т. К.</i> До питання про історичні джерела романів П. Загребельного	46
<i>Ісіченко Ю. А.</i> З історії вивчення Києво-Печерського патерика в Росії .	53
<i>Василенко В. М.</i> Образ русалки в польській і українській літературах початку ХХ ст.	59
<i>Телехова О. П.</i> До проблеми вивчення критичних праць у курсі української літератури в середній школі	67

Мовознавство

<i>Ткаченко Є. М.</i> Композиційна функція сполучника і повтору у віршованому тексті	75
<i>Савченко Л. Р.</i> Про семантичне наповнення аргументних структур не-предикатного функтора каузації	79
<i>Сагаровський А. А.</i> Позасистемні чинники і реалізація діалектних рис у багатоконтактних українських говорах Белгородщини	85
<i>Савченко Л. Г.</i> Поняття поетичної лексики в сучасному мовознавстві . .	92
<i>Філон М. І.</i> Деякі питання вивчення фразеологічної полісемії	96
<i>Гончаренко В. Г.</i> Крилаті вислови класиків марксизму-ленінізму як засіб створення образної системи мови у творах Михайла Стельмаха та Павла Загребельного	103

СОДЕРЖАНИЕ

Наследие А. А. Потебни и проблемы филологии

<i>Лагунов А. И.</i> Поэзия и действительность в эстетике А. А. Потебни . . .	3
<i>Луцкая Ф. И.</i> «Одиссея» в украинском переводе А. А. Потебни . . .	10
<i>Сукаленко Н. И.</i> Представления как часть языкового сознания . . .	17
<i>Широкопад Е. Ф.</i> Местонимные образования с суффиксом -ьн-агентивной семантики в древнерусском книжно-письменном языке . . .	25
<i>Коробейников В. Б.</i> К вопросу о внутренней форме знака и текста . . .	32

Литературоведение

<i>Гноєва Н. И.</i> Ученый и нравственные проблемы современности . . .	37
<i>Мыррик Т. К.</i> К вопросу об исторических источниках романов П. Загребельного . . .	46
<i>Исиченко Ю. А.</i> Из истории изучения Киево-Печерского патерика в России . . .	53
<i>Василенко В. Н.</i> Образ русалки в польской и украинской литературах начала XX ст. . .	59
<i>Телехова А. П.</i> К проблеме изучения критических работ в курсе украинской литературы в средней школе . . .	67

Языковедение

<i>Ткаченко Е. М.</i> Композиционная функция союза и повтора в стихотворном тексте . . .	75
<i>Савченко Л. Р.</i> О семантическом наполнении аргументных структур непредикатного функтора каузации . . .	79
<i>Сагаровский А. А.</i> Внесистемные факторы и реализация диалектных черт в многоконтактных украинских говорах Белгородщины . . .	85
<i>Савченко Л. Г.</i> Понятие поэтической лексики в современном языковедении . . .	92
<i>Филон Н. И.</i> Некоторые вопросы изучения фразеологической полисемии . . .	96
<i>Гончаренко В. Г.</i> Крылатые выражения классиков марксизма-ленинизма как способ создания образной системы языка в произведениях Михаила Стелымаха и Павла Загребельного . . .	103

ВЕСТНИК
ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

№ 272

Наследие А. А. Потебни и проблемы современной филологической науки

Основан в 1965 г.

(На украинском и русском языках)

Харьков,

Издательство при Харьковском государственном университете
издательского объединения «Выща школа»

Редактор А. Х. Балабуха

Художній редактор В. С. Петренко

Технічний редактор Л. Т. Єна

Коректор С. А. Потапова

Н/К

Здано до складання 02.04.85. Підп. до друку 30.05.85. БЦ 09277. Формат 60 × 90/16. Папір друк. № 2 Літ. гарн. Вис. друк. 7 друк. арк. 7,25. фарб.-відб. 8 8 обл.-вид. арк. Тираж 500 пр. Видавн. № 1268. Зам. 5-1138. Ціна 1 крб. 20 к,

Видавництво при Харківському державному університеті видавничого об'єднання
«Вища школа», 310003, Харків-3, вул. Університетська, 16

Надруковано з матриць книжкової ф-ки ім. М. В. Фрунзе в Харківській міській
друкарні № 16. 310003, Харків-3, вул. Університетська, 16 Зак. 1098.

К СВЕДЕНИЮ ЧИТАТЕЛЕЙ!

**В Издательстве при Харьковском
государственном университете
издательского объединения**

«Вища школа»

в ближайшее время

выходят в свет следующие издания:

Муромцева О. Г. «Развитие лексики украинского литературного языка во второй половине XIX — начале XX в.», 10 л.

В монографии рассматриваются процессы развития лексического состава украинского литературного языка на материале различных источников: художественной литературы, публицистики и т. д. Автор исследует словообразовательные процессы, заимствование слов и семантические изменения, что способствовало заметному обогащению лексического состава украинского литературного языка второй половины XIX — начала XX в., приводит оценки современниками новых явлений литературного языка, показывает борьбу прогрессивных и реакционных тенденций относительно путей развития лексического состава литературного языка, прослеживает вклад выдающихся представителей украинского слова в обогащение украинской литературной лексики.

Для преподавателей, специалистов.

Алефиренко Н. Ф. «Фразеологические единицы в системе языка и речи», 10 л.

В монографии освещаются онтологические и функциональные свойства современной украинской фраземики в связи с теоретическими проблемами общей фразеологии. С точки зрения системного подхода к языковым явлениям рассматривается вопрос о статусе фразеологических единиц в системе языка и речи, о взаимодействии их с разными структурными уровнями языка — лексическим, морфологическим и синтаксическим.

Для преподавателей, специалистов.

Фомин А. И. «Культурное строительство в первые годы Советской власти (1917—1920 гг.)», 10 л.

В монографии исследуется процесс создания советского аппарата государственного руководства культурой, национально-культурным строительством, освещается работа аппарата народного просвещения в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны. Раскрывается значение опыта осуществления культурной революции для нынешнего этапа культурного строительства в СССР.

Для преподавателей, научных работников.

Черкашин Д. С. «Коммунистический идеал и личность. Вопросы методологии становления социалистического образа жизни», 10 л.

В монографии на основе марксистско-ленинской методологии раскрывается сущность и диалектика развития коммунистического идеала, дается его научно обоснованная характеристика как способа познания и освоения действительности. Приводятся рекомендации по совершенствованию методики коммунистического воспитания трудящихся, развитию социальной активности личности.

Для преподавателей, научных работников.

Колотев В. В. «Социалистическое соревнование в советской историографии», 12 л.

В монографии рассматриваются актуальные вопросы разработки марксистско-ленинской теории социалистического соревнования в трудах основоположников научного коммунизма, документах КПСС, работах советских ученых. Исследуется история познания природы, сущности, содержания, функций, форм проявления, этапов развития и научных основ организации социалистического соревнования.

Для преподавателей, научных работников.

Заказы на указанные издания присылать по адресу:

310003, Харьков-3, ул. Университетская, 16,
Издательство при Харьковском государственном университете

